

**Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ШОЛУЫ**

№3, 2020

Нұр-Сұлтан, 2020 жыл

**Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ШОЛУЫ**

Баспагер: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Басылымның редакциялық алқасы

Редакциялық алқасының Төрағасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Төрағасының орынбасары
А.М. Баймағамбетов

Редакциялық алқасының мүшелері:

Ақша-кредит саясаты бөлімшесінің басшысы

Қаржылық тұрақтылық және зерттеулер бөлімшесінің басшысы

Төлем балансы бөлімшесінің басшысы

Монетарлық операциялар бөлімшесінің басшысы

Қаржы ұйымдарын дамыту бөлімшесінің басшысы

Басылымды шығаруға жауапты – Зерттеулер және талдама орталығының қызметкері

Мақалалар авторларының ойлары мен пікірлері Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми ұстанымы болып табылмайды және онымен сәйкес келмеуі мүмкін.

ISSN 2709-4227

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ШОЛУЫ

№3, 2020

МАЗМҰНЫ

Экономикалық өсу мен төлем балансының өзара байланысы <i>Құратова А.А.</i>	4
Орталық банктің операциялық тәуекелдерді басқару аспектілері: эволюциясы және болашағы <i>Ахматолла А.М., Избасаров А.О.</i> ..... Ошибка! Закладка не определена.	
BigTech: мүмкіндіктер мен тәуекелдер <i>Игенбекова С.Ш.</i>	20
Әлемдік депозиттерге кепілдік беру жүйесінің практикасындағы проблемалық мәселелер <i>Мамбетова А.Т., Хасанов Т.З.</i>	27
Modeling the real effective exchange rate of UK on the basis of theory of BEER (behavioral Equilibrium Exchange Rate) using VECM <i>Жантлеуова А.К.</i>	37
Колма-қол ақша айналысындағы Орталық Банктің рөлі: қысқарту болмайды күшейту <i>Бектасова Ж. Ж.</i>	48

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУ МЕН ТӨЛЕМ БАЛАНСЫНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Құратова А.А. – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Төлем балансы департаменті сыртқы секторды талдау басқармасының бас маманы

Мақала төлем балансымен шектелген өсу моделінің негізінде Қазақстанның экономикалық өсуі мен сауда балансы арасындағы өзара байланысты эмпирикалық талдауға арналған (Тирлволл заңы, 1979). Зерттеудің негізгі мақсаттарының бірі Тирлволл заңымен анықталған ІЖӨ өсуінің тепе-тең ұзақ мерзімді қарқынын бағалау және есептелген өсу қарқынын 2001-2019 жылдардағы нақты деректермен салыстыру болып табылады. Осы жұмыстың шеңберінде сыртқы сұраныс бойынша экспорттың және ел кірістері бойынша импорттың қолайлылығын бағалау үшін қателерді түзетудің векторлық модельдері (VECM) пайдаланылады.

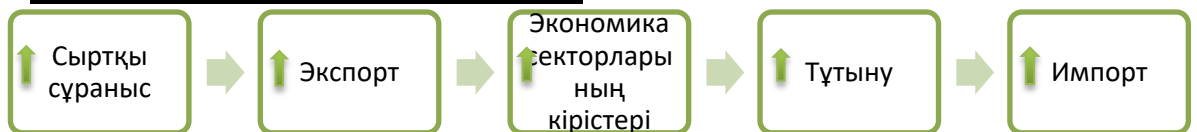
Негізгі сөздер: төлем балансы, экспорт, импорт, экономикалық өсу, Тирлволл заңы, VECM

JEL-сыныптау: E20, E27, E61

Кіріспе

Осы зерттеудің негізгі мақсаты Қазақстанның ұзақ мерзімді экономикалық өсу шегін Тирлволл заңына (1979) немесе экономикалық өсуді төлем балансымен шектеу деп аталатын теорияға сәйкес анықтау болып табылады. Сұраныс тәсіліне сүйене отырып, Тирлволл заңы ұзақ мерзімді перспективада экономикалық өсуді төлем балансы, әсіресе дамушы елдерде ұстап тұрады деп мәлімдейді. Әлемнің қалған бөлігінің кірісі бойынша экспортқа сұраныстың қолайлылығы экспортқа сұраныстың шегінен тезірек өсу үшін кіріс бойынша импортқа сұраныстың қолайлылығынан жоғары¹ болуы керек. Мәселен, импорт кірістен оң функция болғандықтан, кіріс өскен кезде импорттың ұлғаюы талаптардың теңдей болуы жағдайында ағымдағы шоттың нашарлауына әкеледі. Егер ағымдағы шоттың тапшылығы тұрақты болса, сыртқы қарыз ұлғаяды, бұл экономикалық өсу мүмкіндігінің төмендеуіне әкеледі. Осылайша, экспорттың өсу қарқыны, сондай-ақ импорттың кірістердің өзгеруіне реакциясы экономиканың ұзақ мерзімді өсу қарқынын анықтайтын негізгі айнымалылар болып табылады.

Тирлволл заңын схемалық түрде мынадай түрде білдіруге болады:

I. Қолайлы сыртқы жағдайлар кезеңдері**II. Сыртқы жағдайлардың нашарлау кезеңдері**

¹ Осы зерттеу шеңберінде кірістің прокси көрсеткіші ретінде ішкі жалпы өнім (ІЖӨ) пайдаланылатын болады.

Қорытынды: отадық өндіріс тауарларының экспортына сыртқы сұраныстың төмендеуі салдарынан ІЖӨ-нің өсу қарқынының төмендеуі дамушы экономикалардағы ішкі сұраныстың кеңеюі есебінен экономикалық өсуді ынталандыру мүмкіндіктерінің шектеулі екенін көрсетеді.

Салдары: ішкі нарығы жеткілікті үлкен елдер ішкі сұранысты қайта бағдарлай алады, бұл үй шаруашылықтарының шығындарын ұлғайту арқылы экспорттық сұраныстың азаюын өтейді, бұл импортты алмастыруға әкеп соғады.

Төлем балансымен шектелген экономикалық өсу моделі

Тирлволл еңбектерінің негізін қалаушы мақалада Трилволл (1979) ІЖӨ-нің ұзақ мерзімді өсуі төлем балансымен шектелетін моделді жасады. Содан бері көптеген еңбектерде Кейнстің өсу моделінен алынған қарапайым қағидалар тексерілуде. Осы қағиданың аясында тепе-тең төлем балансының талаптары мынадай өрнекпен анықталады:

$$P_d X = P_f M \quad (1)$$

мұнда P_d және $P_d f$ – ұлттық валютада көрсетілген экспорттық және импорттық бағалар, ал M және X – тиісінше импорт пен экспорт көлемі. Тирлволл импорт пен экспорттың екі стандартты функциясын қолданады:

$$M = \left(\frac{P_f}{P_d} \right)^g Y^h \quad (2)$$

$$X = \left(\frac{P_d}{P_f} \right)^v Y^{*w} \quad (3)$$

мұнда Y және Y^* – ішкі және сыртқы кіріс, g және v – импорт пен экспорт үшін баға қолайлылығы, ал h және w – кіріс бойынша импорт пен экспортқа сұраныстың қолайлылығы. (2) және (3) теңдеулерді логарифмдеу кезінде импорт пен экспорттың өсу қарқыны мынадай түрде көрсетілуі мүмкін:

$$m = g(p_f - p_d) + hy \quad (4)$$

$$x = v(p_d - p_f) + wy * \quad (5)$$

(1) теңдеуден мыналар шығады:

$$p_d + x = p_f + m \quad (6)$$

(4) және (5) теңдеулерді (6) теңдеуге ауыстыру төлем балансының тепе-тең өсу қарқынын (y_b) береді:

$$y_b = [(1 + v + g)(p_d - p_f) + wy *] \quad (7)$$

Тирлволл (1979) мен McCombie және Тирлволл (1994) салыстырмалы бағаның өзгеру жылдамдығы импорт пен экспорттың өсуіне аз әсер ететіндігі туралы айтарлықтай дәлелдер бар деп мәлімдейді. Бұл сұраныстың баға қолайлылығының төмендігіне байланысты болуы мүмкін, нәтижесінде Маршалл-Лернердің² талаптары іс жүзінде орындалмайды. Бұл жағдайда мынадай талап дұрыс болады: $(1 + v + g)(p_d - p_f) = 0$.

² Маршалл-Лернер талаптарына сәйкес, ұлттық валюта құнының төмендеуі, егер импортқа отандық сұраныстың абсолюттік қолайлылығы мен ұлттық экспортқа шетелдік сұраныстың сомасы бірліктен көп болса, сауда балансының жақсаруына әкеледі.

Осылайша,

$$y_{bp} = w_y^* / h \quad (8)$$

(8) теңдеу төлем балансымен шектелген өсу моделі немесе Тирлволл заңы ретінде белгілі. Осы заңға сәйкес ұзақ мерзімді перспективада елдің экономикалық өсуі оның экспортының өсу қарқынымен анықталады.

Әдебиетке шолу

Шетелдік экономистердің көптеген жұмыстары әртүрлі елдерде Тирлволл заңын қолдануға арналған, оларды шартты түрде екі топқа бөлуге болады: жеке ел бойынша уақыт серияларын талдау және елдер арасында салыстыруға мүмкіндік беретін панельдік деректерді талдау.

Ateşoğlu (1993) 1955-1990 жылдардағы АҚШ көрсеткіштерінде Тирлволл заңын қолданды. Жұмыс нәтижелеріне сәйкес, Тирлволл заңы жарамды және бұл нәтиже Кейнстің сұранысқа негізделген өсу теориясын қолдайды және ұсынысқа бағытталған неоклассикалық өсу теориясын қолдамайды. Кейінгі жұмысында (1994) автор 1960-1990 жылдардағы Германия мысалында Тирлволл заңына сәйкес төлем балансының өсу қарқыны мен нақты өсу қарқыны арасында жоғары байланыс бар деп мәлімдейді.

M. Holland, F.Vieira, O.Canuto (2004) еңбектерінде 1950-2000 жылдар аралығында Латын Америкасының бірқатар елдері үшін Тирлволл заңы сыналды. Жұмыстың негізгі мақсаты төлем балансының тепе-тең ұзақ мерзімді өсу қарқынын бағалау және есептелген өсу қарқынын нақты деректермен салыстыру болды. Авторлар төлем балансының тепе-теңдігі жағдайында экономикалық өсу үшін мемлекеттік саясат сыртқы сектордың шектеулерін жеңуге бағытталуы керек, негізінен экспорттың өсу қарқынын арттыру және кіріс импортының қолайлылығын төмендету арқылы бағыттау керек деп мәлімдейді.

Elitok және Campbel (2008) Тирлволл заңы OLS әдісімен алынған нәтижелерге сәйкес 1960-2004 жылдар аралығында түрік экономикасы үшін жарамды деген қорытындыға келді. Kula (2008) 1980-2006 жылдары түрік экономикасы үшін Тирлволл заңы жарамсыз деп мәлімдеді, өйткені экономикалық өсудің есептелген қарқыны мен нақты өсу қарқыны арасында айтарлықтай айырмашылықтар болды.

2019 жылы E.Tovar-García1, C.Carrasco Ресей мен оның негізгі сауда әріптестері (53 ел) арасындағы өзара сауда туралы деректерді пайдалана отырып, экспорт пен импорт функцияларын бағалады. Жұмыста 1996-2016 жылдардағы Тирлволл заңының әділдігі эмпирикалық түрде сыналды. Динамикалық панельдік деректер модельдерін қолдана отырып алынған зерттеу нәтижелері Ресей экономикасы орташа есеппен Тирлволл заңы болжағаннан тезірек өсетінін көрсетті. Бұл Ресейдің сыртқы секторының салалық құрылымы сыртқы өсу факторларын әлсіреткеніне байланысты. Ресей экспорты әлі күнге дейін мұнай мен газдан тұрады – бағасы тұрақсыз тауарлар, бұл қарастырылып отырған кезеңде сауда балансына оң әсер етті.

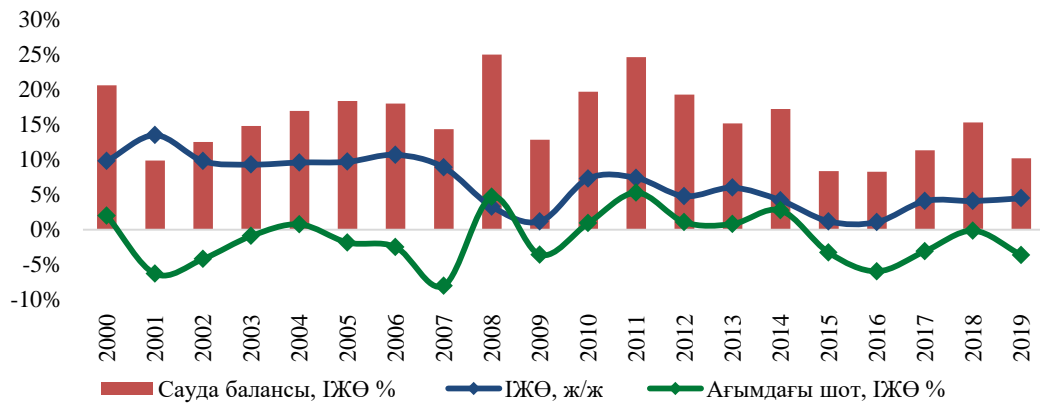
Қазақстан экономикасы

Қазақстан экономикасы 2000-2019 жылдары орта есеппен 6,5% мөлшерінде салыстырмалы түрде жоғары өсу қарқынын көрсетті. 2008 жылға дейін ел экономикасы арзан сыртқы қорландыру және мұнай бағасының өсуі аясында жедел өсумен сипатталды. Әлемдік қаржы дағдарысынан кейін мұнай бағасының 2011-2014 жылдары орта есеппен бір баррель үшін 100 АҚШ долларынан асуымен байланысты ІЖӨ өсу қарқынының біртіндеп қалпына келуі байқалды. Ішкі сұраныстың артуына байланысты Қашаған кен орнынан өндіру басталғаннан кейін ІЖӨ-нің өсуі 4%-дан жоғары деңгейде тұрақтанды. 2008-2009 және 2015-2016 жылдардағы дағдарыс кезеңдерін қоспағанда, ІЖӨ өсуінің орташа қарқыны 7,7% деңгейінде болды.

Сыртқы экономикалық қызметке келетін болсақ, сауда теңгерімінің оң сальдосы кезінде ағымдағы шот негізінен тапшылықта болды (1-сурет), бұл шикізат секторында шетелдік инвесторларға кіріс төлемдері көлемінің көп болуы салдары болып табылады. Ағымдағы шоттың профициті мұнайдың жоғары бағалары кезеңінде байқалды (орташа есеппен бір баррель үшін 100 АҚШ доллары) тауарлар импортымен салыстырғанда тауарлар экспортының озыңқы өсуі есебінен болды.

1-сурет

ІЖӨ, сауда балансы және ағымдағы шоттың серпіні

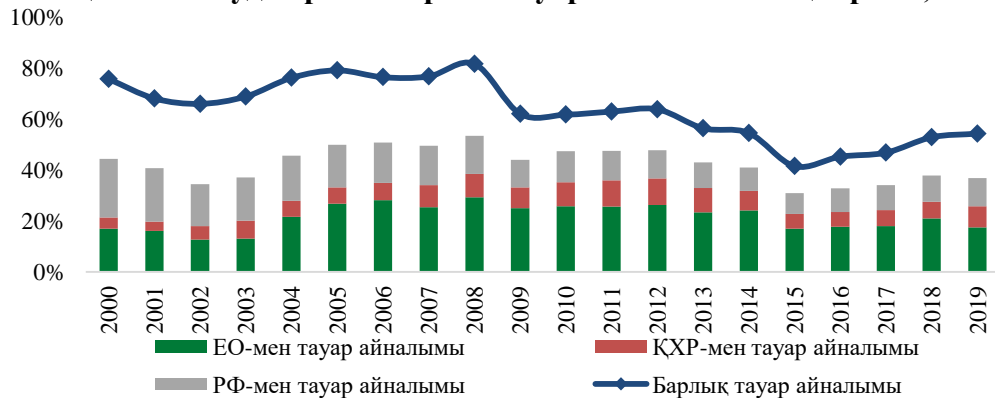

Дереккөзі: ҰЭМ СК, ҚР Ұлттық Банкі

ІЖӨ-дегі тауар айналымының үлесі соңғы 20 жылда 63,5%-ды құрады, алайда 2009 жылы әлемдік қаржы дағдарысынан кейін төмендей бастады (2-сурет). Бұл ретте Қазақстанның негізгі сауда әріптестері РФ, ҚХР және ЕО болып табылады, олардың қарастырылып отырған кезеңдегі үлесі жалпы тауар айналымының 67,5%-ын құрады.

2-сурет

Қазақстанның негізгі сауда-әріптестермен тауар айналымының серпіні, ІЖӨ %

Дереккөзі: ҰЭМ СК, ҚР Қаржыміні МКК

Тауарлар экспортының құрылымында тау-кен өндіру саласының үлесі басым, атап айтқанда мұнай және газ конденсаты (2000-2019 жылдары орта есеппен 59%), түсті (9,5%) және қара (7,8%) металдар. Тауарлар импортында ең көп үлес аралық тауарларға (38,4%) тиесілі, инвестициялық тауарлардың үлесі 36,9%-ды, тұтыну тауарлары-23,2%-ды құрайды.

Эмпирикалық талдау

Дерекетер және әдіснама. «Классикалық» экономикалық теорияның көп бөлігі бақыланатын деректер тұрақты орташа және уақыт бойынша дисперсиясы бар процесті

білдіретін стационарлық процестен алынған деген болжамға негізделген (Clements and Henry, 1998). Алайда, деректерді визуализациялау кезеңінде уақыт қатарларының көпшілігі мұндай болжамның сәтсіздігін көрсетеді: Экономика нақты және номиналды түрде уақыт өте келе дамиды, өседі және өзгереді. Зерттелетін айнымалылардың уақыт қатарларында трендтің болуын ескере отырып, индикаторлар арасындағы ұзақ мерзімді қатынасты талдау үшін біріктіру³ сынағын жүргізуге және VECM моделін одан әрі құруға әрекет жасалды. Коинтеграция әдісін қолдану, мәселен, ең кіші шаршылар әдісі сияқты талданып отырған айнымалылар арасындағы ұзақ мерзімді қатынасты анықтай алмауымен түсіндіріледі.

VECM-бұл векторлық авторегрессияның шектеулі моделі (VAR). VECM ерекшелігі эндогендік айнымалылардың қысқа мерзімді серпінін ескере отырып, олардың іс-қимылын ұзақ мерзімді тепе-теңдікке жақындататындай етіп шектейді. Бұл процесс модельге қателерді түзету механизмін (ECM) қосу арқылы жүзеге асырылады.

Бұл еңбекте ел кірістері бойынша импорттың қолайлылығын және әлемнің басқа елдерінің кірістері бойынша экспортты бағалайтын 2 модель жасалды. Импорттың түсіндірме көрсеткіштері ретінде ІЖӨ тұрақты бағамен, теңгенің нақты тиімді айырбастау бағамы (НТАБ) таңдалды. Осы баптың шеңберінде экспорт үшін түсіндіруші айнымалылар агрегатталған сыртқы сұраныс және шикізат тауарларына баға индексі болды.

(1-кесте).

Есептеулерде қолданылатын айнымалылар тізімі

Моделі	Айнымалылар	Дереккөзі
EXPORT (VECM)	Қазақстанның тауарлары мен көрсетілетін қызметтерінің тұрақты бағадағы экспорты	ҚР ҰЭМ СК
	Жиынтық сыртқы сұраныс: РФ, ҚХР және Еуроаймақтың ІЖӨ экспортындағы үлесі бойынша тұрақты бағада мөлшерленген	Thomson Reuters ҚР ҰЭМ СК ҚР ҚАРЖЫМИНИ МКК
	Шикізат бағасының индексі (All Commodity Price Index)	IMF
IMPORT (VECM)	Қазақстан тауарлары мен көрсетілетін қызметтерінің тұрақты бағадағы импорты	ҚР ҰЭМ СК
	Қазақстанның ІЖӨ-і тұрақты бағамен	ҚР ҰЭМ СК
	Теңгенің нақты тиімді айырбастау бағамы	ҚР ҰБ

Дереккөзі: автордың есептеулері

Кірістер бойынша экспорт пен импорттың қолайлылығын есептеу үшін пайдаланылатын бастапқы деректер 1-кестеде келтірілген. Іріктеудің ұзақтығы: 2000 жылғы 1-тоқсан – 2019 жылғы 4-тоқсан аралығы. Айнымалылар 100-ге көбейту арқылы логарифмдеу арқылы түрлендірілді және 2000 жылдың 1 тоқсанының негізіне келтірілді. Уақыт қатарларының маусымдылығы Census X-12-ARIMA процедурасымен жойылады. Қарастырылып отырған айнымалыларда трендтің болуы туралы гипотеза Diki-Fuller

³ Екі немесе одан да көп тұрақсыз айнымалылардың сызықтық комбинациясының стационарлық сипаты коинтеграцияның болуын болжайды, оны өз кезегінде зерттелген көрсеткіштер арасында ұзақ мерзімді динамикалық байланыстың болуы деп түсіндіруге болады.

кеңейтілген тестімен тексерілді және ол расталды (2-кесте).

2-кесте

Гипотезаны тексеру кезінде регрессияға константаны қоса отырып, бір түбірдің болуына ADF тестілерінің нәтижелері

Көрсеткіш	P- ADF тестінің мәні	
	Деңгейі	Бірінші алшақтық
Қазақстанның нақты ІЖӨ индексінің логарифмі	0.1553	0.0000
Тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің нақты экспорты индексінің логарифмі	0.3182	0.0001
Тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің нақты импорты индексінің логарифмі	0.6304	0.0001
Нақты мәндегі шикізат тауарларына баға индексінің логарифмі	0.2771	0.0000
НТВБ индексінің логарифмі	0.3593	0.0000
Нақты жиынтық сыртқы сұраныс индексінің логарифмі	0.9340	0.0000

Дереккөзі: автордың есептеулері

ІЖӨ бойынша импорттың қолайлылығын бағалау. кірістер бойынша импорттың қолайлылығын бағалау үшін іріктеу екі кезеңге бөлінді:

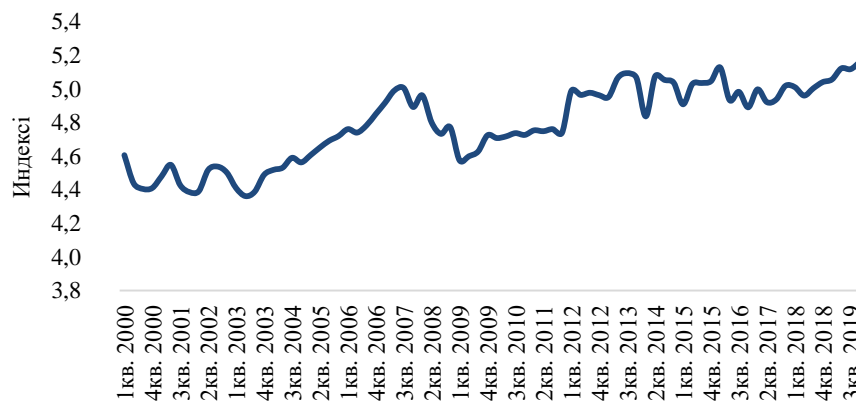
- 1) 2000 – 2008 жылдар аралығы;
- 2) 2009 – 2019 жылдар аралығы.

Іріктеуді екі кезеңге бөлу ІЖӨ-нің төмен өсуімен қатар жүретін әлемдік қаржы дағдарысынан кейін байқалған экономикадағы құрылымдық өзгеріспен байланысты.

VECM негізінде қолданылатын тәсіл қалыпты бөлу, гомоскедастикалық және қалдықтардың автокорреляциясының болмауы сияқты модельдің төлем қабілеттілігі талаптарын орындауға қойылатын талаптарды қанағаттандырады. Сонымен қатар, тауарлар мен көрсетілетін қызметтер импортының статистикалық деректеріндегі жоғары құбылмалылыққа байланысты оның кірістер бойынша қолайлылығын модельдік бағалау үшін бірінші кезең (2003 жылғы 2-тоқсан және 2005 жылғы 1-тоқсан) және екінші кезең (2009 жылғы 1-тоқсан және 2014 жылғы 1-тоқсан) үшін жалған айнымалылар қосылды (3-сурет).

3-сурет

Тауарлар мен көрсетілетін қызметтер импортының серпіні, 2000 жылғы 1-тоқ. = 100

Дереккөзі: ҚР ҰЭМ СК, Eviews

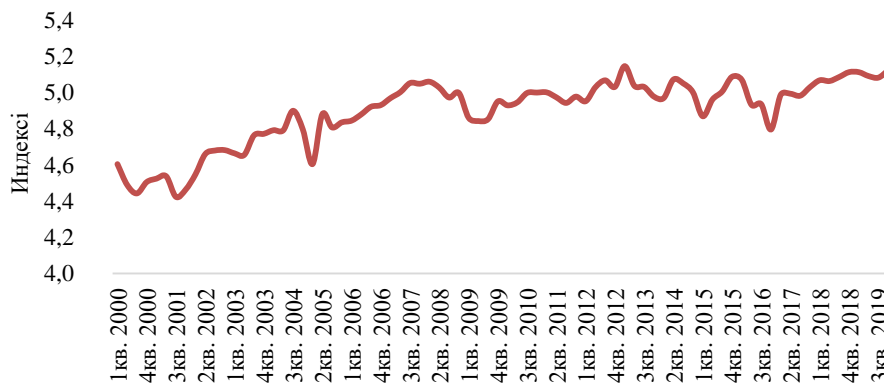
2000-2008 жылдар үшін алынған бағалауларға сәйкес Қазақстан ІЖӨ-нің 1%-ға өсуі импорттың 0,69%-ға артуына алып келеді. Алайда, 2009-2019 жылдар кезеңі үшін елдің кірісі бойынша импорттың қолайлылығы біршама жоғары және 1,28%-ды құрайды.

Сыртқы сұраныс бойынша экспорттың қолайлылығын бағалау. сыртқы сұраныс бойынша экспорттың қолайлылығын бағалау кезінде, импорт сияқты, уақыт сериясы отандық экономиканың құрылымдық өзгерістерімен байланысты екі кезеңге бөлінді. Экспорттың айтарлықтай төмендеуі кезеңдерін есепке алу үшін бірінші кезең (2005 жылғы 1-тоқсан және 2007 жылғы 4-тоқсан) және екінші кезең (2015 жылғы 1-тоқсан және 2016 жылғы 4-тоқсан) үшін жалған айнымалылар қосылды).

Қарастырылып отырған НТАБ моделіне салыстырмалы бағалардың көрсеткіші ретінде қосылудың қолайлылығы төмен және қате белгісі болғанын атап өткен жөн. Бұл айырбастау бағамының әлсіреуі экспорттың ұлғаюына шектеулі әсер ететіндігін жанама түрде көрсетеді, бұл айырбастау бағамына және инфляцияға қолайлылығы төмен экспорттағы шикізат тауарларының жоғары үлесіне байланысты.

4-сурет

Тауарлар мен көрсетілетін қызметтер экспортының серпіні,
2000 жылғы 1-тоқ. = 100

Дереккөзі: ҚР ҰЭМ СК, Eviews

Алынған нәтижелердің қорытындылары бойынша, егер 2000-2008 жылдар үшін экспорттың қолайлылығын бағалайтын болсақ, елдің үш ірі сауда әріптестер тарапынан біріктірілген сыртқы сұраныстың 1%-ға ұлғаюы нақты экспорттың 4,08%-ға ұлғаюына алып келетіні анықталды. Екінші кезең үшін модельді бағалау осы кезең үшін әлемдік кірістер бойынша экспорттың қолайлылығы бірінші кезеңнен айтарлықтай ерекшеленетінін және 0,58%-ды құрайтынын көрсетті.

Тирлволл заңы бойынша Қазақстанның экономикалық өсу моделі. Қазақстанның экономикалық өсуін есептеу үшін (8) формула қолданылды. Есептеу нәтижелері бойынша алынған бағалау мәндері, сондай-ақ Тирлволл заңы негізінде Қазақстанның ІЖӨ 3-кестеде келтірілген. Есептеулердің нәтижелері қолайлылықтың пәрменді бағасын алу және жоғары құбылмалылық кезеңдерін реттеу үшін логарифмдеу арқылы қайта құрылған Қазақстанның ІЖӨ-нің нақты деректерімен салыстырылатынын атап өту қажет. Осыған байланысты нақты ІЖӨ-нің ұсынылған мәндерінде экономикалық өсу қарқынының дәстүрлі қолданылатын мәндерінен біршама айырмашылық бар.

Әлемдік дағдарыс басталғанға дейінгі кезең нақты экспорттың сыртқы сұраныс бойынша жоғары қолайлылығымен сипатталды, ал елдің кірісі бойынша импорттың қолайлылығы төмен болды. Демек, осы кезең үшін есептелген ІЖӨ нақты мәндерден жоғары болды: 3,88%-бен салыстырғанда 1,39%. Мұндай айырмашылық Қазақстанның сауда теңгерімінің зерттеу кезеңі ішінде жоғары профицитте болуымен және ІЖӨ-нің орташа үлесі 16,7% болуымен түсіндіріледі.

Екінші бағаланатын кезең үшін есептік мәндер айтарлықтай ерекшеленеді. Осы кезеңде экспорт әлемдік кірістерге қолайлы болмайды, ал импорт барынша қолайлы болмақ. Бұл төлем балансымен шектелген ұзақ мерзімді экономикалық өсудің есептік мәндері нақты мәннен аз болуына әкеп соғады.

3-кесте

Модельді бағалау нәтижелері

Кезеңдері	w	h	y^*	U_{bp}	y
2000-2008	4,08%	0,69%	0,65%	3,88%	1,39%
2009-2019	0,58%	1,28%	0,55%	0,25%	0,73%

w – әлемдік кірістер бойынша экспорттың қолайлылығы;

h – ел кірісі бойынша импорттың қолайлылығы;

y^* – әлемдік табыстың орташа өсу қарқыны, логарифмдендірілген;

U_{bp} – Тирлволл заңы бойынша елдің кірісін бағалау;

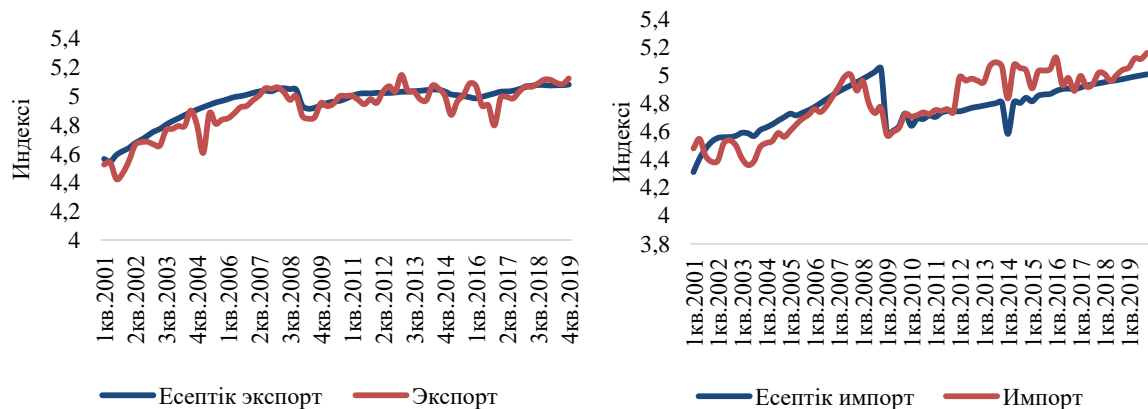
y – логарифмдендірілген ел кірістерінің нақты орташа өсу қарқыны.

Осындай нәтижелер 1996 – 2016 жылдар аралығындағы кезеңде экспорт құрылымында шикізат тауарлары басым болатын Ресей экономикасын бағалау кезінде алынды⁴. Экономикалық өсудің нақты орташа қарқыны 4,82% болған кезде, Тирлволл заңы бойынша экономикалық өсуді бағалау төрт түрлі теңдеулер бойынша 0,52% – 1,86% аралығында қалыптасты.

Айнымалылардың қолайлылығын бағалаудың пәрменділігін экспорт пен импорттың нақты мәндерін есептік мәндермен салыстыру арқылы тексеруге болады (5-сурет).

5-сурет

Экспорт пен импорттың есептік және нақты өсу қарқынының серпіні, 2000 жылғы 1-тоқ. = 100

Әлемдік қаржы дағдарысынан кейін байқалған сыртқы сұраныс бойынша экспорт қолайлылығының төмендеуі экспорт құрылымындағы шикізаттың жоғары үлес салмағымен түсіндіріледі, оған әлемдік сұраныс басқа тауарларға қарағанда бірнеше есе баяу өсті. Сонымен қатар, дамушы елдер, әдетте, кірістер бойынша импорт

⁴ E. D. Tovar-García, C.A. Carrasco, «The Balance of Payments and Russian Economic Growth»// HSE Economic Journal No.4, 2019.

қолайлылығының жоғары мандерімен сипатталады. Бұл Қазақстанның жағдайында расталды. Мұнай-газ саласындағы ірі жобаларды (мәселен, ТШО-ны болашақта кеңейту жобасы) іске асырумен қатар, мемлекеттік бастамалар мен инфрақұрылымдық бағдарламаларды белсенді іске асыру инвестициялық және аралық тауарлар, сондай-ақ сәулет және консалтингтік қызметтер импортының өсуіне сөзсіз алып келеді.

Осылайша, ашық экономикада экспортты ұлғайту ұзақ мерзімді экономикалық өсуді ынталандыруы мүмкін. Бірақ Қазақстан жағдайында экспорттың нақты көлемін кеңейтуге шикізат тауарларының жоғары үлес салмағы кедергі келтіреді, оларға әлемдік сұраныс жаңартылатын энергия көздерінің дамуымен баяулайды. Сонымен қатар, шикізатқа қатысы жоқ секторлар экспортының өсуі отандық тауар өндірушілердің сыртқы бәсекеге қабілеттілігінің салыстырмалы түрде төмен болуына байланысты шектеулерге ие. Екінші жағынан, Қазақстанда кірістер бойынша импортқа сұраныстың қолайлылығы өте жоғары, ал оның төмендеуіне өңдеуші сектордың ішкі бәсекеге қабілеттілігінің төмендігі кедергі келтіреді.

Демек, отандық экономиканың негізгі шектеулері экономиканы әртараптандырудың төмендігімен, сондай-ақ ішкі және сыртқы бәсекеге қабілеттіліктің әлсіздігімен байланысты.

Қорытындылар

Зерттеу аясында елдің кірісі бойынша импорттың қолайлылығы және әлемнің қалған бөлігі бойынша экспорт есептелді. Есептеулердің нәтижелері бойынша әлемдік қаржы дағдарысынан кейін сыртқы сұраныс бойынша экспорттың қолайлылығы төмендеді, ал ІЖӨ бойынша импорттың қолайлылығы артты. Бұл Қазақстанның ұзақ мерзімді экономикалық өсуі Тирлволл заңы бойынша елдің сыртқы секторымен шектелгенін айғақтайды.

Бұл эмпирикалық талдаудың тұжырымдары сыртқы шектеулерге тап болған дамушы елдер үшін ұзақ мерзімді өсу саясатын болашақ зерттеудің бастапқы нүктесі ретінде пайдаланылуы мүмкін. Төлем балансының тепе-теңдігі жағдайында экономикалық өсу үшін мемлекеттік саясат сыртқы сектордың шектеулерін жеңуге, негізінен сыртқы сұраныс бойынша экспорттың қолайлылығын арттыруға және кіріс бойынша импорттың қолайлылығын төмендетуге бағытталуы керек. Экспорттың қолайлылығын арттыру сыртқы нарықтарда бәсекеге қабілетті болатын неғұрлым жоғары қайта бөлу тауарларының экспортын ұлғайту арқылы мүмкін болады. Алайда, бұл парадигманы дамушы елдерде қалыптасқан шындыққа жақындату үшін капитал ағындары және қарызға қызмет көрсету төлемдеріндегі өзгерістер сияқты жаңа түсіндіруші факторларды ескеру қажет (Thirlwall and Hussain, 1982; McCombie and Thirlwall, 1997). Капитал ағындары дамушы елдерде өте маңызды, өйткені олар ағымдағы шоттың уақытша тапшылығына мүмкіндік береді. Бұл дегеніміз, сауда тапшылығы бар елдердің экономикасы ағымдағы шоттың тапшылығы шетелдік инвестициялардың ағындары арқылы қаржыландырылған жағдайда өсуі мүмкін. Сонымен қатар, капитал ағыны ІЖӨ өсуін тежейтін міндеттемелерді де жасайды. Осылайша, бұдан былайғы зерттеу нысаны капитал ағындары мен сыртқы қарызды төлеу бойынша пайыздарды модельге қосу болуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. А.А. Быков, Н.А. Хаустович, Т.В. Шаблинская, «Отраслевой анализ сбалансированности экономического роста»// Серия докладов Тенденции экономического развития XXI века, Секция 2. Аналитическая экономика и прогнозирование, 2019.

2. F. Sönmez, Y. Sağlam, «Examination of Thirlwall's law for BRIC-T Countries» //UIIID-IJEAS, 2019.

3. M.Holland, F. Vieira, O. Canuto, «Economic Growth and the Balance-of-Payments Constraint in Latin America»// Investigación Económica, Vol. LXIII, 247, 2004, pp. 45-74.

-
4. E. D.Tovar-García, C.A. Carrasco, «The Balance of Payments and Russian Economic Growth»// HSE Economic Journal No.4, 2019.
  5. M.Lelis, E.Silveira, «Economic growth and balance-of-payments constraint in Brazil: An analysis of the 1996-2016 period»//EconomiA 19, 2018, pp. 38-56.
  6. E. Aricioglu, O. Ucan, T. Bahadır Sarac. «Thirlwall’s Law: The Case of Turkey, 1987–2011»// International Journal of Economics and Finance; Vol. 5, No. 9; 2013.
  7. Gustavo Britto, «Thirlwall’s Law and the Long-Term Equilibrium Growth Rate: an Application for Brazil (1951-2006)»// Cambridge Centre for Economic and Public Policy, CCEPP WP01-08, June, 2008.

ОРТАЛЫҚ БАНКТИҢ ОПЕРАЦИЯЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУ АСПЕКТІЛЕРІ: ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ

А.М. Ахматолла – Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Тәуекелдер департаменті Операциялық тәуекелдерді талдау және бағалау басқармасының бастығы
А.О. Избасаров – Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Тәуекелдер департаментінің директоры

Мақалада операциялық тәуекелдерді басқарудың жекелеген құралдарының қолданылуы мен тиімділігін көрсете отырып, әлемде және Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінде операциялық тәуекелдердің даму және оларды басқару эволюциясы сипатталған. Сонымен қатар, мақалада оларды басқаруға қатысты тәсілдердің тиімді және сапалы құрылуына ықпал ететін факторлар анықталған.

Қосымша мақалада коммерциялық емес және коммерциялық ұйымдардағы операциялық тәуекелдерді басқарудың іргелі айырмашылықтары, сондай-ақ осы айырмашылықтардың операциялық тәуекелдерді басқарудың бүкіл процесін құруға әсері көрсетілген.

Негізгі сөздер: операциялық тәуекел, тәуекел дәрежесі, операциялық тәуекелдердің квантификациясы; тәуекелдің негізгі индикаторлары, бизнес-процестер тізілімі, тәуекелдер тіркелімі, тәуекелдер картасы, бизнес-процесті бағалау, екінші қорғаныс желісі
JEL-сыныптау: G32, E58, E59, D73

Кіріспе

Қазақстанда да, халықаралық деңгейде де операциялық тәуекелдерді басқару көбінесе жете бағаланбайды. Жете бағаламау операциялық тәуекелдерді басқару жөніндегі бөлімшеде тиісті өкілеттіктердің болмауынан, кадрлық және өзге ресурстардың болмауынан, ал жекелеген жағдайларда операциялық тәуекелдерді басқару жөніндегі нормативтік базаның да, тиісті кадрлардың да болмауынан көрінеді. Операциялық тәуекелдерді басқарудың жеткіліктілігінің екі қыры толығымен ұйымның басшылығына байланысты және бұл элемент бірінші кезектегі болып табылады, бұл ішкі бақылау мен тәуекелдерді басқаруды жүзеге асырудың барлық стандарттары мен практикаларында көрінеді

«Операциялық тәуекелдер» терминінің пайда болуының алғашқы жылдарынан бастап қазіргі уақытқа дейін операциялық тәуекелдерді басқару көптеген ұйымдарға еніп, операциялық тәуекелдерді азайтудың жаңа құралдары таратылып, әзірленуде. Егер қаржылық тәуекелдерді басқару құралдарының жеке шектеулері (тарихи мәндер, үлгілік шектеулер) болатын болса, онда операциялық тәуекелдерді басқару кезінде бұрын «адам сенбейтін» және «мүмкін емес» деп аталып келген кез-келген оқиға сәйкестендірілуі керек екенін айта кету керек.

Көрсетілген себеп бойынша бөлімшелер (немесе жауапты адамдар) операциялық тәуекелдерді басқарумен қатар ұйым қызметінің үздіксіздігін қамтамасыз ететін жүйені құруды жүзеге асырады. Пандемия кезінде қызметкерлерді қашықтан жұмыс істеу түріне ауыстыру кезінде қызметтің үздіксіздігін қамтамасыз ету жоғары маңызға ие болды.

1. Операциялық тәуекелдерді басқару жүйесін құру және дамыту

Операциялық тәуекелдерді басқару қаржы саласындағы салыстырмалы түрде жаңа тәртіп болып табылады. Операциялық тәуекелдерді басқару негіздері өмірде ежелден бері (аң аулауда, құрылыста) болғанына қарамастан, жүйелілік, тәсілдер, құралдар таралумен қатар соңғы 20 жылда ғана дамыды.

«Операциялық тәуекел» терминін 1991 жылы Тредвей комиссиясының демеуші ұйымдар комитеті енгізген, бірақ ол көп таралмаған еді. Операциялық тәуекелдерді басқаруды дербес дамыту қажеттілігі, осы терминнің белгілі болуымен қатар, жүйелік тәуекелі бар ірі ұйымдардың (көбінесе қаржы) (Bankers Trust, Barings, Daiwa, Long-Term Capital Management және т.б.) банкроттығына байланысты бірқатар ірі оқиғалардан кейін қолға алынды. Бұл оқиғалар талқылаудың триггері болды – осы оқиғалар қандай тәуекелге жатады және оларды қалай реттеу керек.

Сонымен, Базель банктік қадағалау комитеті шығарған мақалалар операциялық тәуекелдерді басқарудың ұғымдары мен құралдарын енгізді, бұл кейінірек Базель II стандартында көрініс тапты.

Анықтамалар енгізілгенге дейін әркім операциялық тәуекелді өзінше түсінді және көбінесе ол қалдық қағидаты бойынша – нарықтық тәуекелге немесе кредиттік тәуекелге жатпайтын тәуекел ретінде анықталды.

Ұғымдар енгізілген сәттен бастап операциялық тәуекелдің дефинициясы өзгеріссіз қалды – бұл жеткіліксіз немесе қате ішкі процестер, қызметкерлер мен ақпараттық жүйелердің қызметі немесе сыртқы оқиғалар нәтижесінде шығын тәуекелі.

Сонымен қатар, 1990 жылдан бастап 2000 жылға дейінгі онжылдықта операциялық тәуекелдерді басқаруда елеулі даму болды. Risk Waters Group сияқты ірі шетелдік мерзімді басылымдар операциялық тәуекелдер туралы жазбаларды жариялай бастады. «Операциялық тәуекелдер жөніндегі менеджер» мамандығы пайда болды, талқылаулар, конференциялар өткізіле бастады. Коммерциялық банктерде операциялық тәуекелдер жеке қызмет бағытына айналды және оларды басқару күрделене бастады.

Операциялық тәуекелдер ұғымының қарқынды дамуына қарамастан, операциялық тәуекелдерді бағалау әлі күнге дейін талқылаудың даулы тақырыбы болып қалатынын айта кету керек. Мысалы, бастапқыда Базель комитеті операциялық тәуекелдерді бағалаудың үш әдістемесін ұсынды.

1. *Базалық индикатор тәсілі.* Базалық индикатордың тәсілі операциялық тәуекелді бағалауға оңайлатылған тәсіл болып саналады, мұнда банктің орташа жалпы кірісі есептеу үшін негіз болып табылады:

$$K_{BIA} = \left[\sum (GI_{1..n} \times a) \right] \div n$$

мұнда K_{BIA} – базалық индикатор тәсіліне сәйкес капитал деңгейі;

GI – жылдық жалпы кіріс (оң мән болған жағдайда ғана қолданылады);

n – операциялық тәуекелді бағалау үшін есепке алынатын жылдар саны (3 жыл);

a – 15%, Базель комитеті белгілеген деңгей.

2. *Стандартталған тәсіл.* Стандартталған тәсілге сәйкес Базель комитеті банктің қызметін сегіз негізгі желіге бөледі және олар бойынша жалпы кіріс есептеледі. Банк қызметі бойынша әрбір кіріске бета-индикатор қолданылады:

$$K_{TSA} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \max(0; \sum_{j=1}^8 \beta_j GI_{ij})$$

мұнда K_{TSA} – стандартталған тәсілге сәйкес капитал деңгейі;

n – операциялық тәуекелді бағалау үшін есепке алынатын жылдар саны (3 жыл);

GI_{ij} – j -ші бизнес-желі бойынша тәуекел индикаторының (жалпы кіріс) шамасы ($j=1..8$) i -шы жылы;

β_j – белгіленген «бета» - i -ші бизнес-желі үшін операциялық тәуекел коэффициенті.

Бұл тәсілдің айтарлықтай кемшілігі бар екенін айта кету керек. Мысалы, банктің әр желісінің қызметін бағалау кезінде есептеуде тек оң жалпы кіріс пайдаланылды, ал банк қызметінің кез-келген жолында шығындар болған жағдайда, бұл мәндер ескерілмеді.

Яғни, шығындардың жинақталуы, керісінше, операциялық тәуекелдердің жинақталу факторы болуы мүмкін.

2016 жылғы наурызда Базель комитеті бұл тәсілді қайта қарады және жаңартылған стандартталған тәсілді енгізді, ол негізі қаржылық есептілік туралы ақпаратқа, сондай-ақ операциялық тәуекелдердің оқиғалары туралы ақпаратқа негізделген.

3. *Жетілдірілген тәсіл.* Жетілдірілген тәсіл 99% деңгейінде берілген ықтималдық деңгейі бар Монте-Карло әдісімен үлгілеуді қолдануды қамтиды, бұл ретте жоғарыда қолданылған тәсілдердегідей, үлгілеу банк қызметінің әр желісінде қолданылады.

Алайда, Базель комитетінің жетілдірілген тәсілді ірі ұйымдар, көбінесе трансұлттық ұйымдар қолдануы керек деген хабарламасына қарамастан, 2016 жылы жетілдірілген тәсілді қолдану тоқтатылды. Жетілдірілген тәсіл өте күрделі болып шықты, ішкі үлгілеудің көптеген әдістері болды, олар басқа жағдайларда сыртқы оқиғаларға сезімтал болмады немесе операциялық тәуекелдермен тікелей байланысы болмады.

2. Ұлттық Банкте операциялық тәуекелдерді басқару

Ұлттық Банктегі операциялық тәуекелдерді басқару эволюциясы. Әдетте мемлекеттік құрылымдар, оның ішінде орталық банктер өздерінің тәсілдерінде және жеке жаңа тәртіпті енгізуде консервативті болып келеді. Алайда, консерватизмге қарамастан, Ұлттық Банкте алғаш рет тәуекелдер басқармасы 2003 жылы Монетарлық операциялар бөлімшесінің негізінде құрылды.

2004 жылы Ұлттық Банкте тәуекелдерді басқарудың бірыңғай тәсілін, бизнес-процестерді сипаттауға қойылатын талаптарды әзірлеу, тәуекелдерді бағалау әдіснамасын жасау және жетілдіру үшін жеке тәуекелдер басқармасы құрылды, ол кейіннен 2007 жылы ішкі аудит бөлімшесінің негізінде Тәуекел менеджменті басқармасы болып қайта құрылды. Мұндай құрылым қазіргі уақытта Ресей банкінде жұмыс істейтінін айта кету керек, яғни екінші қорғаныс желісі (тәуекел менеджменті) үшінші желімен (аудит) біріктірілген.

2008 жылы тәуекел менеджментінің функциясы қайтадан күшейтіліп, тәуекел менеджменті жеке бөлімше болып құрылды, ол тәуекел менеджментінің интеграцияланған функциясын жүзеге асырды және қосымша қызметтің үздіксіздігін қамтамасыз ету әдістемесін жасаумен айналысты. Алайда, 2011 жылдан 2017 жылға дейін тәуекел менеджменті функциясы жеке бөлімшелердің қосалқы функциясы ретінде болды.

Ұлттық Банктің қызметіндегі операциялық тәуекелдерді басқаруды дамытудың маңызды кезеңі деп тәуекелдерді басқаруға дербес бөлімшеге бөлінген 2017 жылды айтуға болады. Осы уақыттан бастап операциялық тәуекелдердің функционалы елеулі түрде қайта қаралды: операциялық тәуекелдерді басқарудың жаңа құралдары енгізілді, Ұлттық Банктің қызметіндегі операциялық тәуекелдердің рөлі түбегейлі қайта қаралды, қаралатын мәселелердің қамтылуы кеңейтілді және олардың тереңдігі ұлғайтылды.

Жаңа тәсілдерді енгізу нәтижесінде жұмысы бұрын белсенді болмаған функциялар: сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет, комплаенс-функция, дербес деректерді қорғауды қоса алғанда, ақпараттық қауіпсіздік күшейтілді.

Бұдан басқа, Ұлттық Банктің қызметі шеңберінде бастамашылық жасалатын мәселелердің көпшілігі тәуекелдер бөлімшесінің міндетті сараптамасынан өтетін болды.

Операциялық тәуекелдерді басқару тәсілдері үздіксіз қайта қаралып, жақсара берді, оның ішінде халықаралық өзара іс-қимыл кезінде. Сонымен, Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі 2018 жылы операциялық тәуекелдерді басқару жөніндегі халықаралық жұмыс тобының (IORWG, <http://www.iorwg.org/>) мүшесі болды, ал 2020 жылы бүкіл әлем бойынша 100-ден астам орталық банк оның мүшелері болып табылды. Ұлттық Банктің басшылығымен операциялық тәуекелдерді басқарудың жекелеген құралдарын қолдану бөлігінде халықаралық зерттеу жүргізілді. Бұл жұмыс тобы 2005 жылы Испания банкінің бастамасымен құрылды және 17 орталық банктің қолдауына ие болды. Қазіргі уақытта ол

орталық банктердегі операциялық тәуекелдерді басқару бөлігінде айтарлықтай ақпарат жинады.

Операциялық тәуекелдерді квантификациялау және операциялық тәуекелдер үшін провизиялар құру. Коммерциялық ұйымдар мен коммерциялық емес ұйымдардың айқын айырмашылығы - пайда табу болып табылатын қызметінің мақсаты. Айқын айырмашылық ұйымның операциялық тәуекелдерін бағалауды қиындататын белгісіз салдарға әкеледі.

Коммерциялық емес ұйымдарда, атап айтқанда орталық банктерде, бедел қауіп гипертрофияға ұшырайды, оның сандық бағасы әрдайым объективті бола бермейді. Дәл сол себепті тәуекелдерді бағалаудың жоғарыда аталған тәсілдері бедел тәуекелі үшін жауапкершілікті бұзып, пайдасыз болуы мүмкін.

Сонымен, егер коммерциялық банктердің операциялық тәуекелдерін есептеу кейіннен қаржылық қызметтерді тұтынушыларды қорғау үшін меншікті капиталдың белгілі бір үлесін резервтеу қажеттілігіне әкелсе, онда орталық банктің меншікті капиталын резервтеудің мәні жоқ болады.

Басқа орталық банктерде операциялық тәуекелдерді квантификациялауды қолдануды, сондай-ақ операциялық тәуекелдер үшін капиталды резервтеуді талдау орталық банктердің жартысына жуығы квантификациялауды жүзеге асыратынын және 5%-дан аспайтын бөлігі операциялық тәуекелдер үшін капиталды резервтеуді жүзеге асыратынын көрсетті.

Ұлттық Банк операциялық тәуекелдерді басқару құралдарын қолданудың соңғы жылдары айтарлықтай ілгеріледі, оның ішінде операциялық тәуекелдерді талдау мен бағалау бойынша, бұл ретте операциялық тәуекелдерді квантификациялау базалық іс-қимыл – рәсімдерден туындайды және ірілендіріле отырып, тәуекелдің төрт санаты: персонал, технологиялар, регламенттеу және сыртқы тәуекел бөлінісінде бизнес-процесс бойынша тәуекелге жалпы баға береді.

Операциялық тәуекелдерді басқару құралдары. Базалық құралдарға операциялық тәуекелдерді бастапқы сәйкестендіру және бағалау үшін негіз болатын құжаттама – бизнес-процестер тізілімі және тәуекелдер тіркелімі жатады (сондай-ақ тәуекелдерді тәуелсіз бағалау - Risk Control Self-Assessment деп те аталады). Ұлттық Банк жағдайында бұл құрал бірінші қорғау желісіне де (бизнес-бөлімше), екінші қорғау желісіне де (тәуекелдер) қолданылады.

Бизнес-процестер тізілімдерінде бөлімшелер өзінің бизнес-процесінің барлық қадамдарын егжей-тегжейлі сипаттайды және осы сипаттама негізінде кейіннен тәуекелдер тіркелімінде көрсетілетін операциялық тәуекелдерді сәйкестендіруді және бағалауды жүзеге асырады.

Бұл құрал ұйымдағы тәуекел мәдениеті дамыған кезде өзінің тиімділігін көрсетеді. Бөлімшелер өзінің бизнес-процесін егжей-тегжейлі және сапалы талдай отырып және тәуекелдерді сәйкестендіре отырып, тиісті бақылау шараларын өздері қабылдайды.

Ұйымның тәуекел мәдениетінің барлық деңгейлерінде ең көп таралған және тиімділікті көрсететін құрал – іске асырылған операциялық тәуекелдер туралы дерекқор. Іске асырылған тәуекелдерден басқа, дерекқор ықтимал қауіпті оқиғалардан құрылуы мүмкін. Бұл іске асыру нәтижесінде залал болмаған, қызметті тоқтатқан немесе өзге де залал түрлері, бірақ басқа жағдайларда залал болуы мүмкін оқиғалар. Әрбір ұйым операциялық тәуекелдердің оқиғалары бойынша есептілік бөлігінде өз стандарттарын бейімдей алады, бірақ енгізу кезінде қолда бар атқарымдарды, мысалы, Операциялық тәуекелдер бойынша деректермен алмасу қауымдастығының (Operational Riskdata eXchange Association, <http://orx.org/>) атқарымдарын пайдалану ұсынылады.

Операциялық тәуекелдерді тәуелсіз бағалау Ұлттық Банкте қолданылатын (үшінші тарап тарапынан Risk Control Self-Assessment деп аталатын) жеке құрал болып табылады. Бұл бағалауды тәуекелдер бөлімшесінің тәуекел менеджерлері жүзеге асырады және үш

негізгі қадамға бөлінеді: бизнес-процесті кезең-кезеңімен нақтылау, тәуекелдерді сәйкестендіру және ұсынымдар беру. Халықаралық тәжірибені талдау мүмкіндік болған жағдайда көптеген орталық банктер осы құралды пайдаланатынын көрсетеді. Оның маңызды кемшілігі – ресурстарды қажет ету – еңбек ресурстары жағынан да, уақыт жағынан да. Алайда, оны қолдану тәсілдің іргелі сипатын және бизнес-процесті, оның ішінде оның иелері деңгейінде терең түсінуді және нәтижесінде тәуекелдерді сапалы тәуелсіз сәйкестендіруді көрсетеді.

Жоғарыда көрсетілгеннен басқа, Ұлттық Банкте тәуекелдің негізгі индикаторлары қолданылады. Бұл бизнес-процестің мақсатына жеткізбейтін жеке бизнес-процестерде тәуекелдердің жинақталуын бақылауға арналған құрал. Оны пайдалану тиімділіктің негізгі көрсеткіштерін әзірлеуді қамтиды. Тиімділіктің нақты және сандық негізгі көрсеткіштері болмаған кезде тәуекелдің негізгі индикаторларын әзірлеу айтарлықтай күрделі болуы мүмкін.

Операциялық тәуекелдерді басқарудың әрбір құралының өз функционалдығы және артықшылықтары да, кемшіліктері де бар. Кез келген құрал ұйымның бизнес-бөлімшелерінің белсенді жұмысын қажет етеді, сондықтан операциялық тәуекелдерді тиімді басқарудың маңызды шарты олардың процестерге ықпал етуі болып табылады. Жеке ұйымдарда бизнес-бөлімшелер апта сайын және ай сайын байланысты емес ақпараттың үлкен көлемін толтыратын кейстер бар және толтыру ресми болады.

Құралдарды қолданудың негізгі шарттары – ресурстарды ең аз бөлу кезінде максималды қайтарым және бизнес бөлімшелеріндегі мақсатты нақты түсіну.

3. Операциялық тәуекелдерді басқаруды одан әрі дамыту үрдістері мен құралдары

2020 жылғы тамызда Базель комитеті операциялық тәуекелдерді сапалы басқару үшін қағидаттарды қайта қарау бойынша кеңес беру құжатын шығарды, онда жеке қағидаттардың мына салаларда жеткілікті түрде орындалмағаны туралы айтылды:

- тәуекелдерді анықтау және мониторингілеу құралдары;
- үш қорғаныс желісін енгізу, әсіресе рөлдер мен жауапкершілікті бөлу бөлігінде;
- жоғары басшылық тарапынан қадағалау;
- тәуекел дәрежесін тұжырымдау;
- операциялық тәуекелдер бойынша ақпаратты ашу.

Осылайша, операциялық тәуекелдерді басқару үрдістері базалық болып қала береді және оларды басқару сапасын жақсартып отырып, ұйым өзінің тәуекелдермен қамтылуын қосымша кеңейтеді (мысалы, ақпараттық және коммуникациялық технологиялар саласында).

COVID-19 пандемиясы сияқты күтпеген тәуекелдерді іске асыру операциялық тәуекелдерді басқарудың жұмыс істеуінің жаңа шарттарын талап етеді, онда (1) қызметкерлердің бір бөлігі қашықтан жұмыс істеу түріне ауысатынын ескере отырып, ақпараттық тәуекелдер саласындағы құзыреттерді күшейту қажет, және (2) іске асырылуы қызметтің тоқтап қалуына әкелуі мүмкін күрделі сценарийлерді талдау және үлгілеу.

Қорытынды

Ұлттық Банктің тәжірибесін жинақтай отырып және оны халықаралық тәжірибемен салыстыра отырып, операциялық тәуекелдерді басқарудың тиімді және сапалы функциясы үшін келесі негізгі ойларды бөліп көрсетуге болады:

1) басшылықтың операциялық тәуекелдерді басқару қажеттілігін түсінуі және ынталануы;

2) ұйымның барлық процестеріне, әсіресе жаңа өнімдерді/процестерді енгізу процестеріне тәуекел функцияларын тартудан тұратын тәуекелдер бөлімшесі тарапынан проактивті тәсіл;

3) ұйымның мақсаттары мен міндеттерін, оның бизнес-процестері мен тәуекелдерін терең түсіну;

4) барлық бағыттарда, әсіресе ақпараттық технологияларда үздіксіз жетілдіру – көптеген ұйымдарда іске асырылатын тәуекелдердің жартысынан көбін бағдарламалық және/немесе аппараттық қамтамасыз етудегі тәуекелдер құрайды, ал ақпараттық технологиялардағы тәуекелдер Risk.net порталы қалыптастыратын операциялық тәуекелдер рейтингіне сәйкес жетекші орын алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. COSO (2009): «Internal Control — Integrated Framework» (Fundamentals of Effective Monitoring).

2. Basel Committee on Banking Supervision (2004): «International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards».

3. Maik Sundmacher and Guy Ford (2004): «Leading Indicators for Operational Risk: Case Studies in Financial Services».

4. Risk Waters Group (2014): «Advances in Operational Risk: Firm-Wide Issues for Financial Institutions».

5. Basel Committee on Banking Supervision (2016): «Standardised Measurement Approach for operational risk».

6. Jan Lubbe and Flippie Snyman, 2010: «The advanced measurement approach for banks», IFC Bulletin No 33.

7. Basel Committee on Banking Supervision (2020): «Revisions to the principles for the sound management of operational risk».

BIGTECH: МҮМКІНДІКТЕР МЕН ТӘУЕКЕЛДЕР

Игенбекова С.Ш. – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Ақша-кредит саясаты департаменті Стратегия басқармасының бас маман-талдаушысы

Мақалада ірі технологиялық компаниялардың (BigTech) қаржылық қызметтер саласына шығу мүмкіндіктері мен тәуекелдері сипатталады. BigTech соңғы онжылдықта тез өсті және кейбір көрсеткіштер бойынша көлемі жағынан әлемдегі ең ірі қаржы институттарымен салыстырылады немесе олардан асып түседі. Технологиялық мүмкіндіктері бар BigTech осы факторларды бизнестің әртүрлі бағыттарын, оның ішінде қаржылық қызметтер саласында тез кеңейту үшін қолдана алады. Қаржылық қызметтер саласындағы BigTech қызметінің көптеген артықшылықтары бар. Бірақ, сонымен қатар, реттеушілер тарапынан жаңа тәсілдерді талап ететін қаржылық тұрақтылық үшін тәуекелдер тудыруы мүмкін.

Негізгі сөздер: BigTech, қаржылық тұрақтылық, қаржы жүйесі
JEL-сыныптау: G20, G21, G28

Кіріспе

Alibaba, Amazon, Facebook, Google және Tencent (BigTech) сияқты технологиялық фирмалар соңғы екі онжылдықта тез өсуді көрсетті.

Alibaba, Amazon, Facebook, Google және Tencent (BigTech) сияқты технологиялық фирмалар соңғы екі онжылдықта тез өсті. BigTech бизнес-моделі көптеген пайдаланушылар үшін тікелей өзара әрекеттесуді қамтамасыз етуге негізделген. Олардың бизнесінің маңызды жанама өнімі пайдаланушы деректерінің ауқымды жиынтығы болып табылады, ол пайдаланушылардың одан әрі белсенділігін тудыратын желі әсеріне негізделген бірқатар қызметтерді ұсыну үшін кіріс деректері ретінде пайдаланылады. Пайдаланушылар белсенділігінің артуы озық клиенттік профильдерді қалыптастыра отырып, барынша көп мөлшердегі деректерге әкеледі.

Желіде осындай деректерді құрудың артықшылықтарына сүйене отырып, кейбір ірі технологиялық компаниялар қаржылық қызметтер, оның ішінде төлем жасау, ақшаны басқару, сақтандыру және кредиттеу қызметтерін көрсете бастады. Әзірге қаржылық қызметтер олардың жаһандық бизнесінің шағын бөлігі болып табылады. Олардың көлемі мен клиенттер ауқымын есепке алғанда, BigTech-тің қаржы саласына келуі саланы тез өзгертуі мүмкін.

BigTech көптеген мүмкіндіктерге жол ашады. BigTech-тің аз шығынды бизнесі негізгі қаржылық қызметтерді ұсыну үшін, әсіресе халықтың көп бөлігі банктік қызметтермен қамтылмаған жерлерде оңай кеңейеді.

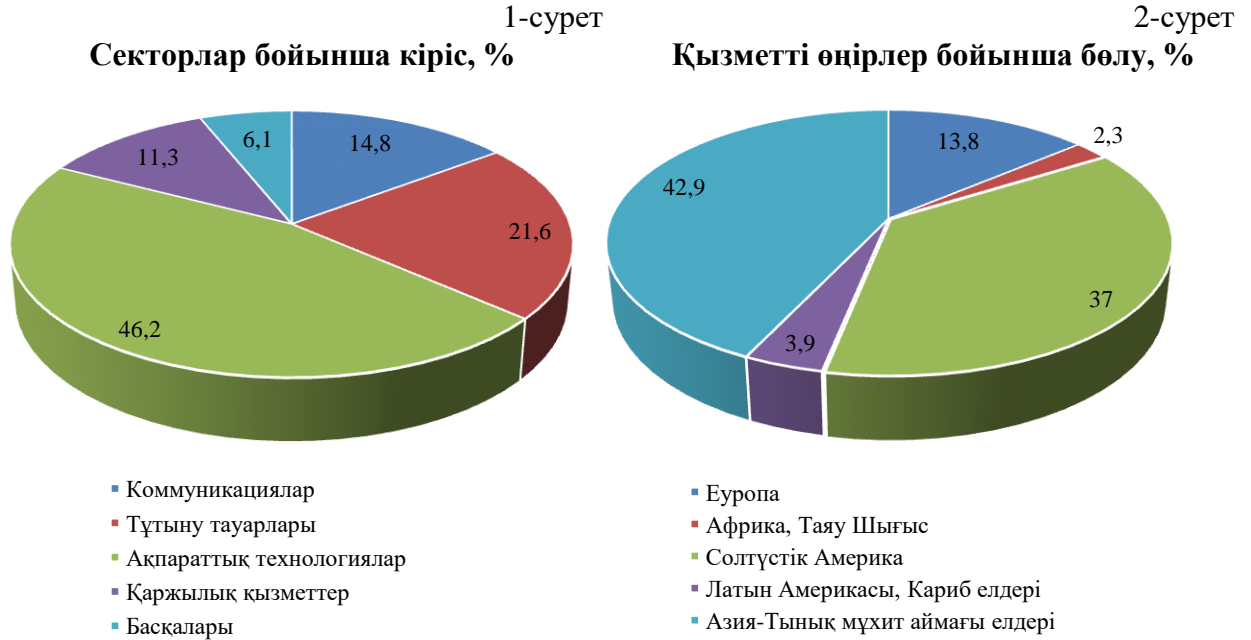
Сонымен бірге, BigTech-тің қаржы саласында пайда болуы тәуекелдің жаңа түрін тудырады. Олардың кейбірі қаржылық тұрақтылық пен тұтынушыларды қорғау мәселелерімен байланысты. Мысалы, төлем жүйесі сияқты салаларда BigTech бірден жүйелік маңызы бар қаржы мекемелеріне айналуы мүмкін. Экономикадағы қаржы жүйесінің маңыздылығын ескере отырып, BigTech қызметі қоғамның үлкен қызығушылығын тудырады, пайдаланушылар мен мүдделі тараптардың тікелей шеңберінен шығады.

Қаржы саласындағы BigTech

Қаржы саласындағы Bigtech қызметі – қаржылық технологиялар саласындағы инновациялардың неғұрлым кең тараған моделінің нұсқаларының бірі. Fintech жаңа бизнес-модельдерді, қосымшаларды, процестер мен өнімдерді қоса алғанда, қаржылық қызметтер саласындағы технологиялық инновацияларға жатады. Fintech компаниялар

негізінен қаржылық қызметтер саласында жұмыс істеу үшін құрылған. BigTech қызметтің анағұрлым ауқымды бөлігі ретінде қаржылық қызметтерді ұсынады

BigTech қызметінің негізгі бағыттары – ақпараттық технологиялар және консалтинг, оларға 2018 жылдың қорытындысы бойынша олардың кірісінің шамамен 46%-ы тиесілі, қаржылық қызметтер шамамен 11% болады (1-сурет).

Дереккөзі: S&P Capital IQ

BigTech бүкіл әлем бойынша пайдаланушыларға қызмет көрсетсе де, олардың операциялары негізінен Азия мен Тынық мұхиты аймағында, Солтүстік Америкада кең таралған (2-сурет).

Жалпы, BigTech 50-ге жуық қаржылық қызметтерді ұсынады. BigTech фирмаларының көпшілігі төлем қызметтерін ұсынады, көпшілігі несие береді, ал кейбірі сақтандыру өнімдерін және капиталды басқаруды ұсынады.

Төлем қызметтері негізінен e-commerce платформаларында сатып алушылар мен сатушылар арасындағы сауда операцияларын жүзеге асыруға арналған, BigTech ұсынған алғашқы қаржылық қызмет болды. Alipay немесе PayPal ұсынатын осындай төлем қызметтері тауарларды жеткізу немесе қайтару кезінде кепілдік берілген есеп-айырысуды қамтамасыз етеді және электрондық коммерция платформаларына толық біріктірілген [1].

Кейбір BigTech төлемдер сияқты, электрондық коммерция платформаларын жақсарту үшін ішінара жасалған қызметті – кредиттеуді ұсынады. Бірқатар факторлар BigTech компанияларына банктер алдында әлеуетті артықшылық береді немесе дәстүрлі қаржы мекемелерінің артықшылықтарын төмендете отырып басымдық береді. BigTechs өзінің ауқымды клиенттің базасын және технологиялық инфрақұрылымын пайдаланып, филиалдық банк желісін пайдалануға байланысты шығындарсыз несие бере алады. BigTechs-тің үлкен деректерге қолжетімділігі және оларды кредиттік скоринг және қарыз алушылардың операцияларын мониторингтеу үшін пайдалануы оларға шығындарды азайтуға, тиімділігін арттыруға және қаржыландыруға қол жетімділікті кеңейтуге мүмкіндік береді. Деректердің кеңейтілген талдамасы BigTech компанияларына кредит тарихының, кепілдің және кредит беруді шектейтін басқа факторлардың жетіспеушілігін өтеу үшін электрондық коммерция мен әлеуметтік желілерден үлкен көлемдегі деректерді пайдалануға мүмкіндік береді. Технология оларға клиенттермен жеке қарым-қатынас жасау қажеттілігінсіз, қауіпсіз транзакцияларды қамтамасыз ете отырып, клиенттерді тартуға, пайдаланушылардың есептік жазбаларын ашуға мүмкіндік береді.

Бұдан басқа, деректердің үлкен қоры BigTech-ке бұрын көбінесе кредиттік өтімді мақұлдау үшін қарыз алушылар ең төменгі талаптарға жауап бермегендіктен банктік кредиттердің ресми нарығы олар үшін жабық болған қарыз алушыларды қаржыландыру мүмкіндігін ашады. BigTech өзінің негізгі бизнесінен алынған ақпаратты (мысалы, электрондық коммерция транзакциялары жөніндегі деректер) қолдана отырып және транзакциялар жөніндегі деректерді машиналық оқыту алгоритмдерімен біріктіріп, кредиттер беруді кеңейте алады. Клиенттік базаны мұндай кеңейту қаржыландыру мүмкіндіктері шектеулі немесе қарыз алушы үшін кредиттеу процесі күрделі болатын салаларда қаржылық инклюзивтілікке ықпал етеді.

BigTech компаниялары ұсынатын кредиттер көлемі өңірге байланысты айтарлықтай өзгереді. FinTech компаниялары (BigTech қосқанда) ұсынған жан басына шаққандағы кредит мөлшері Қытайда, Кореяда, Ұлыбританияда және АҚШ-та ең үлкен болып табылады [2].

Бірақ, берілетін кредиттердің байқалып отырған өсіміне қарамастан, BigTech компаниялары берген кредиттердің жалпы көлемі жалпы кредиттік портфельде аз үлесті құрайды. Мысалы, Қытайда BigTech компаниялары 2017 жылы берген жаңа кредиттер кредиттердің жалпы сомасының шамамен 1,5%-ын құрады [2]. Бұл кредиттеуге байланысты шығыстарды арттыратын нормативтік талаптарға ішінара байланысты болуы мүмкін.

Бірқатар елдерде BigTech өз платформалары арқылы сақтандыру өнімдерін де ұсынып отыр. Олар денсаулықты сақтандырудан бастап автомобильдерді сақтандыруға дейін түрленеді және BigTech платформалары ұсынатын басқа өнімдермен және қызметтермен әрекеттесуін қамтамасыз ете алады.

BigTech-тегі инновацияларды дамыту моделінде қаржылық қызметтердің негізгі элемент болып табылмайтынын және оның BigTech экожүйесінің басқа сегменттеріне ұқсас рөл атқаратынын айтып өткен жөн.

BigTech компанияларының қаржылық қызметтер нарығына шығуының артықшылықтары

Bigtech, әдетте, реттелген клиенттер базасы құрылған соң және бренд танылғаннан кейін қаржылық қызметтер нарығына шығады және мынадай факторларға байланысты болады:

– кірістер ағынын әртараптандыру факторы. Жаңа қаржылық қызметтерге қол жеткізуді ұсыну – бұл кірістерді, атап айтқанда BigTech электрондық коммерциясы арқылы әртараптандыру тәсілі;

– жаңа дерек көздеріне қол жеткізу факторы. Қаржылық қызметтерді ұсыну BigTech-ке өз клиенттерінің тұтынушылық әдеттері мен қаржылық жағдайы туралы қосымша деректер жинауға мүмкіндік береді. Банктердің айрықша құзыретіне айналған мұндай ақпарат енді клиенттердің басқа әрекеттерінен, мысалы, Интернеттегі пайдаланушылық іздеулерден, әлеуметтік желілердегі есептік жазбалардан немесе электрондық саудадағы белсенділіктен алынған деректермен ұштаса отырып, құнды ақпараттың жақсы негізі бола алады;

– өзінің негізгі коммерциялық қызметін толықтыру және нығайту, клиенттік базаны және сенімділікті арттыру факторлары. BigTech қаржылық қызметтерді қолданыстағы платформаларға біріктіру есебінен клиенттерге қызмет көрсетудің жылдамдығын және неғұрлым жоғары қолайлылық деңгейін ұсына алады, осылайша олардың негізгі бизнесінен түсетін кірісті арттырады. Мысалы, кейбір BigTech төлем жүйелерін өз платформаларына біріктірді, ал басқалары өзінің сауда платформасындағы сатушылар мен тұтынушылар үшін қосымша қаржылық қызметтер жиынтығын біріктірді [3].

Қаржылық қызметтер саласында технологиялық компаниялардың пайда болуының көптеген әлеуетті артықшылықтары бар. Бұған тұтынушылар үшін бөлшек саудада және сол сияқты институционалдық деңгейде қаржылық қызметтер құнының ықтимал

төмендеуі кіреді, себебі өнімдер мен қызметтер әдетте клиенттер кеңінен қолданатын платформа арқылы жеткізіледі, ал қатынас әсері қызметтерді салыстырмалы түрде тиімді ұсынуға мүмкіндік береді.

Жаңа технологияларды қолданатын BigTech тарапынан бәсекелестік қысым инновацияларға оң серпін беріп, пайдаланушылардың қаржылық қызметтерге кеңінен қол жеткізуіне мүмкіндік береді. Клиенттер неғұрлым арзан, ыңғайлы қаржы өнімдеріне қол жеткізе алады. Сондай-ақ, бұл жеке қызметтер де болуы мүмкін.

Bigtech жиынтық есептеулері негізінде сервистерді нығайту қаржылық қызметті жеткізушілер үшін пайдалы болуы мүмкін. Бұл артықшылықтарға шығындарды азайту, икемділік, масштабталу, стандарттау, сондай-ақ жоғары қауіпсіздік пен істен шығуға қарсы тұруы кіруі мүмкін. Осылайша, аталған қаржылық қызметтер үшін бәсекелестік жұмыс істейтін қаржы институттарынан ұқсас жауаптарды туындатып, қаржылық қолжетімділіктің ұлғаюына әсер ете отырып күшеюі мүмкін [4].

BigTech сондай-ақ, жасанды интеллект, деректерді талдау мүмкіндіктері сияқты кең таралған нарық үшін бұрын қолжетімді болмаған технологияларға қол жеткізуді қамтамасыз ете алады.

Қаржылық қызметтер саласында BigTech-тің пайда болуымен байланысты әлеуетті тәуекелдер

Қаржылық қызмет саласында BigTech-тің кеңеюі бірнеше саладағы әлеуетті тәуекелдермен қатар болуы мүмкін: бәсекелестіктің күшеюінің дәстүрлі қаржы мекемелерінің бизнес-модельдерінің ұзаққа жарамдылығына әсері; BigTech компаниялары мен қаржы мекемелері арасындағы операциялық байланыстар; BigTech-тің кредитте саласында кеңеюіне байланысты тәуекелдер; BigTech компанияларының ауқымына байланысты бәсекелестікке қарсы әрекет.

BigTech компаниялары тарапынан бәсекелестік қаржы институттарының кірістілігіне әсер ете отырып немесе оларды қаржыландыру тұрақтылығын төмендете отырып, қаржы институттарының орнықтылығын төмендетуі мүмкін. Сондай-ақ, банк жүйесінен тыс бақыланатын ресурстардың едәуір көлеміне (мысалы, мобильді әмияндар) қатысты сұрақтар туындайды (дегенмен, бұл қаражат көбінесе банктерде сақталады). Клиенттердің депозиттерімен салыстырғанда осы қаражат пулының үлкен ұтқырлығы банктік қорландырудың тұрақтылығын төмендетеді. Бұл қаражаттың банк жүйесінен тыс қалатындығын ескере келгенде, қаржы жүйесінің айқындылығы да төмендейді [5].

BigTech көбінесе бизнесті экожүйе аясында дамытады, онда клиент әр түрлі қатысушылар ұсынатын біртұтас өнімді алады. Экожүйенің ортасында тұрған мүшелер артықшылықты жағдайға ие болады, өйткені олардың жүйелері, өнімдері мен қызметтері тірек ретінде әрекет етеді, ал басқа өнімдер мен қызметтер осы қатысушының ұсыныстарына біріктіріледі. Бұл артықшылықты жағдай клиенттің осы қатысушылардың брендімен ұсынылатын өнімдер мен қызметтерді алатынын немесе нарықтың осы қатысушылары критерийлерді белгілейтінін, оған сәйкес нарықтың басқа қатысушыларынан ұсыныстардың элементтерін одан әрі біріктіруді білдіреді.

BigTech қолданушыны жауып, серіктес компаниялардың қызметтерін ұсынатын жабық экожүйе құрылған жағдайда әлеуетті бәсекелестерде бәсекелес платформаларды құруға мүмкіндіктері аз болады. Басым платформалар кіріс кедергілерін көбейту арқылы өз позицияларын нығайта алады. Олар пайдаланушыларды ауыстыру шығындарын арттыру немесе әлеуетті бәсекелестердің күшін жою үшін нарықтағы ықпалын және желінің артықшылықтарын пайдалана алады.

Платформалар қаржылық қызметтерді жеткізушілер үшін көбінесе сатудың негізгі инфрақұрылымы ретінде қызмет етеді, ал осы жеткізушілермен BigTech бәсекелеседі. BigTech өз өнімдеріне басымдық береді және қаржы ұйымдарының әлеуетті клиенттерге олардың платформалары арқылы қолжетімділігін қымбаттата отырып, неғұрлым жоғары пайда табуға тырысады.

Бәсекелестікке қарсы тәжірибеде «өнімдерді біріктіру» және қызметті тоғыспалы субсидиялау қамтылуы мүмкін. Тәуекелдің тағы бір жаңа түрі - деректерді бәсекелестікке қарсы пайдалану. Bigtech өзінің ауқымы мен технологиясын ескере отырып, нөлдік құны бойынша деректердің қомақты көлемін жинай алады. Бұл «сандық монополияларды» немесе «деректер монополияларын» тудырады. Деректер бойынша үстем жағдайды белгілеу кезінде BigTech бағаны кемсітуге қатыса алады және кірісті ала алады. Олар өз деректерін әлеуетті қарыз алушының кредит төлеуге қабілеттілігін бағалау үшін ғана емес, сонымен қатар қарыз алушы үшін ең жоғары мөлшерлемені немесе клиенттер үшін өнім бағасын белгілеу үшін де пайдалана алады [6].

Кейбір баға кемшілігінің жалпы өндіріс көлемін өзгертпестен клиенттер есебінен BigTech-тің пайдасын арттырып қана қоймай, сонымен қатар қолайсыз экономикалық салдары да бар. Дербес деректерді пайдалану сақтандыру қызметтері нарығынан жоғары тәуекел топтарын алып тастауы мүмкін. Сондай-ақ, BigTech-тің жеке деректерді өңдеу үшін пайдаланылатын күрделі алгоритмдері азшылыққа қатысты қате пікірге әкелуі мүмкін екендігі туралы кейбір белгілер де бар.

Ірі қаржылық технологияларға қатысты мемлекеттік саясат

Дәстүрлі қаржылық реттеу қаржы институттарының сенімділігін және жалпы қаржы жүйесінің орнықтылығын қамтамасыз етуге, сондай-ақ тұтынушылардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған. Осы мақсаттарға жету үшін қолданылатын саясат құралдары банктер болған жағдайда капитал мен өтімділікке қойылатын талаптардан бастап, тұтынушылардың құқықтарын қорғау саясатына дейін жақсы түсінікті. BigTech қызметі дәстүрлі қаржылық реттеу саласына енген кезде, оларға да сол қағидастар қолданылуы тиіс.

Бірақ, екі қосымша фактор BigTech үшін реттеуші саясатты тұжырымдауды қиындатады.

Біріншіден, BigTech-тің қаржы саласындағы қызметі қаржылық реттеуді ғана емес, сонымен қатар бәсекелестік пен деректердің конфиденциалдылығын қамтамасыз ететін кешенді тәсілді қажет етуі мүмкін.

Екіншіден, саясаттың мақсаттары нақты тұжырымдалған кезде де, осы мақсаттарға жетудің нақты құралдарын көрсету керек, себебі BigTech жағдайында құралдар мен түпкілікті нәтижелердің өзара байланысы неғұрлым күрделі болып келеді. Атап айтқанда, қаржылық реттеудің дәстүрлі мақсаттарына бағытталған саясат құралдары бәсекелестік пен деректердің конфиденциалдылығын қамтамасыз ету жөніндегі мақсаттарды бұзуы мүмкін. Бұл дәстүрлі қаржылық реттеуде болмаған күрделі мәмілеге әкеледі.

BigTech банк қызметімен айналысқан кезде, олар құқығы бойынша банктерге қолданылатын қағидаларға бағынады. Мақсат – көлеңкелі банк қызметі есебінен реттеуші төреліктің мүмкіндіктерін шектеу үшін BigTech пен реттелетін қаржы мекемелері арасындағы нормативтік олқылықтарды жабу. Соған сәйкес реттеуші органдар BigTech-ке қолданылатын банктік қағидаларды кеңейтті. Мысалдарға BigTech төлем операцияларына қатысты ақшаны жылыстатудың және басқа да қаржылық қылмыстардың алдын алуға арналған «know-your-customer» қағидасын кеңейту кіреді.

Негізгі қағида – «сол қызмет, сол реттеу». Егер BigTech банк қызметімен бірдей қызметпен айналысатын болса, онда мұндай қызмет банктерді реттеу қағидаларымен реттелуге тиіс.

BigTech-тің қаржы саласындағы тәуекелдерін, сондай-ақ ірі қаржылық емес ұйымдардың біразына ресурстардың шоғырлану қаупін түсіне отырып, бүкіл әлемдегі, әсіресе Еуропа мен АҚШ-тағы қадағалау органдары BigTech компанияларының стратегиясын ескере отырып, мониторингтеуді және қаржылық инновациялар мен қаржылық қызметтердің неғұрлым тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін жеке реттеуші бастамаларды белсенді түрде ұсына бастады.

Еуропа мен АҚШ-тағы реттеушілер негізінен қаржылық қызметтер нарығында BigTech-ті дәстүрлі банкинг пен қаржы жүйесінің тұрақтылығына келетін қауіп ретінде қарастырады. Сондықтан бұл елдерде кейбір реттеуші бастамалар енгізілген: АҚШ-та Federal Trade кейбір BigTech-тің бәсекелестікке қарсы іс-әрекеттерін зерттейді. Еуропада 2018 жылы деректердің конфиденциалдылығы туралы тұтас қамтылған заңдардың бірі болып табылатын GDPR күшіне енді. Регламент клиенттердің өздерінің жеке цифрлық деректерін құрылымдалған нысанда кедергісіз алу құқығын көздейді («тасымалдану құқығы»). Сондай-ақ, заң деректерді ұстаушылардан өздерінің жеке деректерін пайдаланбас бұрын немесе берердің алдында өз клиенттерінің келісімін алуын талап етеді.

Кейбір елдер (Люксембург, Гонконг, Оңтүстік Корея) ел аумағында қаржылық қызметтер нарығына шығу кезінде BigTech лицензияларын бере бастады. Үндістанда әмбебап төлем интерфейсінің стандарттарын кез-келген қызмет провайдері сақтауға тиіс. 2019 жылы Германияда бәсекелестік жөніндегі қадағалау органы әр түрлі көздерден (WhatsApp және Instagram) пайдаланушы деректерін біріктіруге тыйым салды [1, 2].

Қытайда және бірқатар Азия елдерінде банк қызметіне тән стандартты рәсімдерге қарағанда реттеу талаптары әлдеқайда кең. Мысалы, Қытай банктік емес төлем операторларын оларға орталықтандырылған клирингтік агенттік арқылы клиринг, сондай-ақ BigTech шоттарында қалған резервтер бойынша қосымша талаптар қоя отырып, қатаң реттейді.

Осы бастамалардың барлығы дәстүрлі қаржылық қызметтердің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге және қаржылық қызметтерді ұсынатын BigTech-ті дәстүрлі банкингке жақындатуға бағытталған.

Экономиканы серпінді және жаһандық цифрландыру жағдайында директивалық органдарға нарықты тиімді реттеуге мүмкіндік беретін институционалдық тетіктер қажет. Хабтар, үдеткіштер және тетіктер серпінді қаржылық ландшафтты қамтамасыз етуге көмектеседі. Нормативтік тетіктер (мысалы, Гонконгта, Сингапурда және Біріккен Корольдікте) жаңашылдарға реттеуші органдардың бақылауымен өнімдерді сынақтан өткізуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге, оларды ретке келтіру үшін реттеуші төрелікке жол бермеу және жаңа, бірақ әзірге алысатарлыққа жататын жобаларды қолдауды қамтамасыз етпеу үшін мұқият дизайн қажет [7].

Билік арасындағы үйлестірудің ұлттық және сол сияқты халықаралық деңгейде шешуші маңызы бар. Үш түрлі ұлттық билік органдарының өкілеттіктері және тәжірибесі: бәсекелестікті қорғау органдары, қаржылық реттеушілер және деректерді қорғау органдары әрқашан үйлесімді бола бермейді. Қаржылық реттеушілер қаржы секторының ерекшелігін негізге алады, ал бәсекелестік және деректердің құпиялылығы туралы заңдар көбінесе көптеген кәсіпорындарға қолданылатын жалпы стандарттарды белгілейді. Цифрлық экономиканың шектерін кеңейтуге байланысты қағидалар мен стандарттарды халықаралық үйлестіру, сондай-ақ мемлекеттік саясат құралдарының теңгерімі қажет.

Қорытынды

Қаржы саласындағы BigTech қызметтерінің тез өсуі сөзсіз, нарықтағы оң және теріс өзгерістерге әкеледі. Бір жағынан, BigTech бәсекелестіктің күшеюіне, сондай-ақ қаржылық қызмет секторының жалпы тиімділігінің артуына ықпал етеді. BigTech қаржылық инклюзивтілік деңгейін арттыра отырып, қаржылық қызметтермен қамтылмаған пайдаланушылардың қаржылық қызметтерге қол жеткізін жеңілдету мүмкіндігін көрсетті.

Екінші жағынан, олардың қаржылық қызметтер нарығына енуі нарықтық биліктің компаниялардың аз санына көбірек шоғырлануына алып келеді, бұл BigTech қаржылық қызметтері олардың бизнес-моделінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылмаса да, қаржы жүйесі үшін жаңа тәуекелдердің пайда болуына әкелуі мүмкін.

Қаржы саласындағы BigTech қызметі қаржылық тұрақтылық, бәсекелестік және жеке деректерді пайдалану арасындағы жаңа әрі күрделі келісімді білдіреді. Реттеуші

органдар BigTech-тің ауқымды клиенттік базаларын, ақпаратқа жан-жақты қолжетімділігін және әртараптандырылған бизнес-модельдерін назарға ала отырып, BigTech пен ресми қаржы мекемелері арасында тең әрекет ету жағдайларын қамтамасыз етуге тиіс.

Әдебиет тізімі

1. Financial Stability Board, Financial stability implications from fintech: regulatory and supervisory issues that merit authorities' attention, June 2017.
2. J Frost, L Gambacorta, Y Huang, H S Shin and P Zbinden, "BigTech and the changing structure of financial intermediation", BIS Working Papers, no 779, April 2019.
3. L. Hornuf, M. Klus, T. Lohwasser and A. Schwienbacher, "How do banks interact with Fintechs? Forms of alliances and their impact on bank value", CESifo Working Papers, no 7170, July 2018.
4. S. Claessens, J. Frost, G. Turner and F. Zhu, "Fintech credit markets around the world: size, drivers and policy issues", BIS Quarterly Review, September 2018, pp 29–49.
5. C. Borio and R. Filosa, "The changing borders of banking: trends and implications", BIS Economic Papers, no. 43, December 1994.
6. G. Bazot, "Financial intermediation cost, rents, and productivity: An international comparison", European Historical Economics Society Working Papers, no 141, November 2018.
7. H.Hau, Y.Huang, H.Shan and Z.Sheng, "Fintech credit, financial inclusion and entrepreneurial growth", 2018.

ӘДЕМДІК ДЕПОЗИТТЕРГЕ КЕПІЛДІК БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ПРАКТИКАСЫНДАҒЫ ПРОБЛЕМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Мамбетова А.Т. – «Қазақстанның депозиттерге кепілдік беру қоры» АҚ Қоғамдық байланыс және халықаралық қызмет бөлімінің бас маманы

Хасанов Т.З. – «Қазақстанның депозиттерге кепілдік беру қоры» АҚ Проблемалық банктермен жұмыс жүргізу басқармасы бастығының орынбасары

2008 жылғы қаржылық дағдарыс депозиттерге кепілдік беру жүйесінің рөлін күшейтуге және депозиттерді сақтандыруды өтеуді ұлғайту және төлемдерді бастау мерзімін қысқарту арқылы халықтың қаржы жүйесіне сенімін арттыруға ынталандыру болды. Алайда, депозиттерге кепілдік беру жүйесін дамытудағы елеулі прогреске қарамастан, бүкіл әлем бойынша депозиттерді сақтандырушылар әлі күнге дейін әртүрлі сын-қатерлерге тап болуда. Осы мақаланың мақсаты депозиттерді сақтандырушылар тап болатын негізгі проблемаларды, сондай-ақ оларды халықаралық практикада шешу жолдарын қарау болып табылады.

Негізгі сөздер: депозиттерге кепілдік беру, салымдарды сақтандыру жүйелері, талап етілмеген (қолданылмайтын) шоттар, Р&А операциясы, қаржылық дағдарыс, моральдық тәуекел.

JEL-сыныптау: E58, G33, G21

Кіріспе

Депозиттерге кепілдік беру жүйесіне қажеттілік өткен ғасырдың басында Америка Құрама Штаттарында айқын болды, мұның алғышарты 1930-шы жылдардағы Ұлы депрессия жағдайында халықтың банктерге деген сенімінің төмендеуі болды. Кейінірек басқа елдер американдық депозиттерге кепілдік беру жүйесінің тәжірибесін қабылдады және қазіргі уақытта 146 елде жеке дербес ұйым ретінде де, Орталық банк құрамында да депозиттерге кепілдік беру жүйесі бар.

Банкроттық басталған кезде депозиттерге кепілдік беру жүйесін құрғанға дейін банктің міндеттемелері жиі жойылып кететін, ал сирек жағдайларда міндеттемені мемлекет өзіне алатын. Мысалы, 1875 жылы Мәскеу коммерциялық несие банкінің банкроттығы кезінде банктің міндеттемелері шамамен 18,8 миллион рубльді құрады және оларды өтеу үшін мемлекеттік қазынадан 1 рубль міндеттеме үшін 75 тиын бөлінді [1].

Бүгінде депозиттерге кепілдік беру жүйесі қаржылық қауіпсіздік жүйесінің (financial safety net) құрамдас бөлігінің бірі болып табылады, бұл оның қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етудегі және халықтың банк жүйесіне сенімін қолдаудағы маңызды рөлін көрсетеді. 2008 жылғы қаржы дағдарысы депозиттерді сақтандырушылардың маңыздылығын және олардың қаржы жүйесіндегі рөлін нығайту қажеттігін көрсетті. Халықаралық депозиттерді сақтандырушылар қауымдастығы (ХДСҚ) 2009 жылы депозиттерді сақтандырудың тиімді жүйелері үшін Негіз қалаушы қағидаттарды шығарды, олар 2014 жылы пысықталды. Бұл құжат бүгінде бүкіл әлем бойынша депозиттерді сақтандырушылар үшін бағдар болып қалуда.

Осы құжаттан басқа, 2008 жылғы дағдарыс жалпы депозиттерге кепілдік беру жүйесін едәуір жетілдіруге және депозиттерді сақтандырушылардың стандарттарын жаңа деңгейге көтеруге түрткі болды: көптеген елдерде депозиттерді сақтандыру өтемі ұлғайды, кепілдік берілген өтемді төлеудің басталу мерзімі едәуір қысқарды, сондай-ақ депозиттердің белгілі бір бөлігіне ғана кепілдік берілетін ішінара сақтандыру (coinsurance) жойылды. Мысалы, Еуропалық Одақтың 1994 жылғы Депозиттерге кепілдік беру жүйелері туралы Директивасы ЕО-ға мүше елдер арасында заңнаманы біріздендірудің ең төменгі деңгейін, сондай-ақ жеткілікті төмен стандарттарды көздеді. Бұл ретте Еуропалық

Одақтың Депозиттерге кепілдік беру жүйелері туралы директивасы 1994 жылдан 2009 жылға дейін өзгерген жоқ (1-кесте).

1-кесте

**2008 жылғы қаржылық дағдарысқа дейін және одан кейінгі
Еуропалық Одақтың Депозиттерге кепілдік беру жүйелері туралы директивасы**

	1994 ЕО Директивасы	2009 ЕО Директивасы	2014 ЕО Директивасы
Сақтандыру өтемақысы	€ 20 000	€ 50 000 (кезең-кезеңімен € 100 000 дейін)	€ 100 000
Төлемді бастау мерзімі	3 ай (9 айға дейін ұзарту мүмкіндігімен)	20 жұмыс күні	2024 жылы 7 жұмыс күніне дейін кезең-кезеңімен қысқарту

Дереккөзі: Еуропалық Одақтың заңдарының ресми интернет-ресурсы EUR-Lex [2].

Жекелеген елдерде депозиттерді сақтандырушының өкілеттіктері, тіпті дәрменсіздікті реттеу функцияларына дейін де айтарлықтай өсті. Осының барлығы депозиторлардың құқықтары мен мүдделерін жаңа деңгейде ескеруге және халықтың қаржы жүйесіне деген сенімін арттыруға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар депозиттерді сақтандырушылар үшін сын-қатерлер мен проблемалық мәселелер қалады, оларды шешу үшін одан әрі іс-қимыл талап етіледі. Бұл мақалада депозиттерге кепілдік беру жүйесінің кейбір проблемалық мәселелері және оларды халықаралық практикада шешу жолдары келтірілген.

I. Кепілді өтемақыға өтініш бермеген депозиторлар (талап етілмеген/«қолданылмаған» шоттар)

Депозиттерге кепілдік берудің әлемдік практикасындағы өзекті проблемалардың бірі өтеудің талап етілмеген сомаларымен немесе «қолданылмаған» шоттармен (талап етілмеген шоттар) проблема болып табылады.

Қазіргі уақытта талап етілмеген шоттар үшін бірыңғай халықаралық анықтама жоқ. Жалпы алғанда, бұл термин ұзақ уақыт бойы транзакциялар жүргізілмеген шоттарды білдіреді. Сонымен қатар, шотты талап етілмеген деп тану үшін мұндай қолданбау кезеңі әр түрлі елдерде олардың заңнамасына байланысты орташа есеппен 5 жылдан 15 жылға дейін өзгереді. Әдетте, көптеген дамыған елдерде осындай шоттарға қатысты заңнама бар, онда олармен жұмыс істеу тәртібі айқындалады.

Талап етілмеген шоттарды екі түрге бөлуге болады: «елеусіз» және «форс-мажор» [3]. Бірінші жағдайда, шот иесі шоттағы аз қалдыққа байланысты ақшаны әдейі алмайды. Екінші жағдайда, шот иесіне байланысты емес себептер бойынша талап етілмейді (қайтыс болуы, ауыруы және т.б.) [3].

Талап етілмеген шоттар тек банктерге қызмет көрсету қажеттілігіне байланысты ғана емес, сонымен қатар сақтандыру жағдайы басталғаннан кейін депозиттерді сақтандырушылар үшін де проблема тудырады. Талап етілмеген шоттардың иелері көбінесе шоттағы аздаған қалдыққа байланысты төлем үшін жүгінбейді, бұл кепілдік берілген өтемді төлеуді аяқтау процесін едәуір ұзартады.

Мәселен, «Қазақстанның депозиттерге кепілдік беру қоры» АҚ-та (ҚДКК) қазіргі кезде таратылған алты банк бойынша кепілді өтемақы төлеу бойынша міндеттемелері қалды⁵ (2-кесте).

⁵ «Tengri Bank» АҚ-ты қоспағанда (2020 жылғы 18 қыркүйекте барлық банктік операцияларды жүргізуге арналған лицензиясынан айырылған), себебі банк тарату процесінде тұр

2-кесте

**2020 жылғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша
тарату процесіндегі банктер бойынша ақпарат**

№	Банктің атауы	Сот шешімінің күшіне ену күні	Депозиторлардың жалпы саны	Өтемақы алуға өтініш берген депозиторлардың саны	Өтемақы алуға өтініш берген депозиторлардың жалпы санына қатысты үлесі
1.	Валют-Транзит Банк	01.03.2007	267 285	63 230	24%
2.	Қазинвестбанк	24.01.2018	293	11	4%
3.	Delta Bank	25.04.2018	2 668	327	12%
4.	Эксимбанк Қазақстан	16.01.2019	299	120	40%
5.	Qazaq Banki	12.12.2018	18 001	5 956	33%
6.	Астана Банкі	09.01.2019	268 457	60 842	23%

Дереккөзі: ҚДКҚ интернет-ресурсы [4].

Осы проблеманы шешу мақсатында ҚДКҚ депозиторларға электрондық тәсілмен өтініш беру және өтініш берушінің жеке қатысуынсыз банктік шотына ақша аудару жолымен кепілдік берілген өтемді алу мүмкіндігін беру бойынша жұмыс жүргізілуде. Бұл опция өтем алу рәсімін оңайлатуға бағытталған және аз сомасы бар депозиторларды өз ақшасын алуға ынталандыруы тиіс.

ҚДКҚ егер салымшы кепілдік берілген өтемді ҚДКҚ төлеуді бастаған кезден бастап бір жылдан кейін өтемді қайтармаған жағдайда, талап етілмеген кепілдік берілген өтемді «Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры» АҚ-қа (БЖЗК) ерікті зейнетақы жарналары түріндегі депозиторлардың зейнетақы шоттарына аудару бөлігінде Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдіру бойынша жұмыс жүргізуде. Бұл жаңа енгізілім ҚДКҚ-ның салымшылар алдындағы өз міндеттемелерін толық орындауына мүмкіндік береді және есептелген инвестициялық табысты ескере отырып, депозиторлардың зейнетақы жинақтарын арттырады.

Басқа елдер бұл мәселені шешудің әртүрлі жолдарын табуда. Мысалы, Біріккен Араб Әмірліктерінде (БАӘ) талап етілмеген шоттар бойынша жаңа реттеу (dormant Accounts Regulation) банктерді талап етілмеген шоттар бойынша қалдықтарды сақтау және клиенттердің оларға кез келген уақытта қолжеткізуі мақсатында БАӘ Орталық банкіндегі арнайы шотқа аударуды міндеттейді. Бұл ретте шот шоттағы соңғы транзакция кезінен бастап 5 жыл өткеннен кейін талап етілмеген деп танылады және мұндай шот БАӘ Орталық Банкіне аударылғаннан кейін жабылады. Мұндай шоттар бойынша пайыздарды есептеу де тоқтатылады.

Талап етілмеген шоттарды сақтаудың ұқсас схемасы Канадада да бар. Канада Банкі 10 жыл шоттар бойынша белсенді қозғалыстар болмағаннан кейін талап етілмеген шоттардың кастодианы рөлін өзіне алады. Канада Банкіндегі талап етілмеген шоттар бойынша статистика 3-кестеде көрсетілген.

3-кесте

**2019 жылдың соңындағы жағдай бойынша
Канада Банкіндегі талап етілмеген шоттар бойынша ақпарат**

Сақталудағы талап етілмеген шоттардың саны	2,1 млн
Сақталудағы талап етілмеген шоттардың сомасы	\$ 888 млн
Сомасы \$ 1 000 аз шоттардың үлесі	93%
2019 жылы шоттардың иелеріне төленген сома	\$ 8,5 млн
Төленген қаражаттың сақталудағы жалпы сомаға қатысты арақатынасы	0,96 %

Дереккөзі: авторлар Канада Банкі сайтының деректері бойынша жасады [5].

Канада Банкі 30 жыл ішінде 1000 канадалық доллардан аз сомада талап етілмеген қалдықтарды сақтайды, ал 1000 канадалық доллар немесе одан да көп қалдықтар 100 жыл бойы сақталады. Мерзімі аяқталғаннан кейін қаражат Канаданың бас Қазынашылығына өтеді (Receiver General for Canada).

Францияда сәл өзгеше жүйе бар, онда талап етілмеген шоттар бойынша 10 жыл белсенді емес болғаннан кейін ақшалай қаражат депозиттік-жинақ кассасына өтеді (Deposits and Consignments Fund). Депозиттік-жинақ кассасына аударылған кезден бастап 20 жыл өткеннен кейін ақшалай қаражат мемлекеттің иелігіне өтеді және иесі осы ақша қаражатын қайтару құқығын жоғалтады.

Бұдан басқа, бірқатар дамыған елдерде талап етілмеген шоттарды басқару бойынша арнайы қорлар құру тәжірибесі кеңінен таралған, оған талап етілмеген шоттар бойынша барлық қалдықтар жолданады. Мұндай қорлар Ирландия, Ұлыбритания және Жапонияда бар, олар әлеуметтік қажеттіліктер мен түрлі қайырымдылық бағдарламаларына қаражат бөледі (4-кесте).

4-кесте

Талап етілмеген шоттарды басқару қорларын құрудың халықаралық практикасы

Елі	Қордың атауы	Шот қашан талап етілмеген болып танылады	Құрылу жылы	Депозитордың қаражатты кез келген кезде қайтару құқығы
Ұлыбритания	Reclaim Fund Ltd	15 жыл	2011	иә
Ирландия	Dormant Accounts Fund	15 жыл	2001	иә
Жапония	Dormant Deposits Management Account (DICJ)	10 жыл	2017	иә

Дереккөзі: авторлар қорлардың сайттары деректерінің негізінде жасады.

Бұл ретте шот иелерінің (немесе олардың мұрагерлерінің) құқықтары ақша қаражатын осындай қорларға аударғаннан кейін де сақталады және иелері есептелген сыйақыны қоса алғанда, өз қаражатын кез келген кезде қайтара алады. Осылайша, Ұлыбританияда банктер талап етілмеген шоттарды арнайы құрылған Reclaim Fund қорына жібереді, содан кейін артық ақшаны (болашақ талаптарды қанағаттандыру үшін талап етілгеннен асатын сомалар) ұлттық лотерея қауымдастығының қорына жібереді (The National Lottery Community Fund), ол қаражатты бүкіл Ұлыбритания бойынша қайырымдылыққа бөледі [6] (5-кесте).

5-кесте

2019 жылдың қорытындысы бойынша Reclaim Fund қорының (Ұлыбритания) статистикасы (фунт стерлинг)

Аударылған талап етілмеген шоттардың жалпы сомасы (2011 жылдан бастап)	1,35 млрд
Шоттардың иелеріне қайтарылған қаражат (2011 жылдан бастап)	93 млн
2019 жылы алынған қаражат	147 млн
2019 жылы ұлттық лотерея қоғамдастығы қорына аударылған қаражат	72 млн
2019 жылы шоттардың иелеріне қайтарылған қаражат	13 млн
Қайтарылған қаражаттың 2019 жылы алынған қаражат сомасына арақатынасы	9%

Дереккөзі: авторлар Reclaim Fund жылдық есебінің деректері бойынша жасады [6].

Ирландияда талап етілмеген шоттар қорын Қаржыны басқарудың ұлттық агенттігі (National Treasury Management Agency) – Үкіметтің активтері мен пассивтерін басқару органы басқарады. Осы қордың қаражаты халықтың әлеуметтік осал топтарына көмек көрсетуге арналған бағдарламаларға жіберіледі. 2019 жылы талап етілмеген шоттар қоры 37,4 млн евро жалпы сомадағы қаражатты 10 министрлік арасында бөлді [7].

Талап етілмеген шоттармен күресте клиенттердің осындай шоттардың болуы туралы хабардар болуы маңызды рөл атқарады. Ұлыбританияда іздестіру сервисі бар (www.mylostaccount.org.uk интернет-ресуры), онда клиент арнайы нысанды толтыра алады, содан кейін оның талап етілмеген шоттары туралы ақпарат клиенттің электрондық мекенжайына жіберіледі. Ұқсас қызметтер Канадада (Unclaimed Balances Portal) және Францияда (Ciclade) бар

Тұтастай алғанда, дамыған елдер халықтың әлеуметтік қажеттіліктеріне талап етілмеген шоттар бойынша қалдықтарды пайдалану арқылы не орталық банктегі арнайы шотта қаражатты сақтау арқылы қолданылмаған шоттар проблемасын шешуге тырысып жатқанын атап өтуге болады. Көп жағдайда депозитордың өз қаражатына жүгіну құқығы сақталады. Алайда, депозиторлардың сұратулары бойынша қайтарылған қаражат сомасы осындай қорлардағы талап етілмеген шоттардың жалпы сомасынан әлдеқайда аз.

II. Төлем жасауға қабілетсіз банктердің активтері мен міндеттемелерін беру бойынша рәсімді жүргізу кезіндегі проблемалық мәселелер (Purchase and Assumption)

Халықаралық практикада төлемге қабілетсіз банктің активтері мен міндеттемелерін дәрменсіз банкті реттеу тәсілдерінің бірі ретінде сатып алушы банкке (бұдан әрі Р&А) беру жөніндегі рәсім таралған. ХДСҚ глоссарийіне сәйкес, Р&А операциясы төлем жасауға қабілетсіздікті реттеуді білдіреді, онда төлем жасауға қабілетті банк немесе инвесторлар тобы кейбір немесе барлық міндеттемелерді өзіне алады және дәрменсіз банктің кейбір немесе барлық активтерін сатып алады [8].

Уәкілетті органдар әдетте төлем жасауға қабілетсіз банкті реттеу жөніндегі ең аз шығынды шара (least-cost resolution) қағидатына жүгінеді, ол уәкілетті орган, қаржы жүйесі немесе сақтандыру жүйесі үшін, дәрменсіз банкті таратуды қоса алғанда, дәрменсіздікті реттеудің барлық басқа тәсілдермен салыстырғанда ең аз шығынды тәсілін іске асыруды талап етеді [8].

Р&А операциясының алты негізгі түрін атауға болады (6-кесте), оларды бір-бірімен алмастыруға болады. Р&А таңдау елдің юрисдикциясына және ағымдағы экономикалық жағдайларға байланысты. Мысалы, шығындарға қатысты Р&А, әдетте, активтердің құны белгісіз болған кезде жалпы нарықтық дағдарыс кезінде қолданылады [9].

6-кесте

Р&А операцияларының түрлері

№	Түрі	Сипаттама
1.	Базалық Р&А (Basic Р&А)	Тек шектеулі активтер, әдетте ақшалай қаражат пен олардың баламалары сатып алынады
2.	Банктің толығымен Р&А (Whole Bank Р&А)	Дәрменсіз банктің бүкіл портфелі қандай да бір кепілдіксіз «сол қалпында» талаптарымен сатып алынады
3.	Кредиттерді сатып алумен Р&А / түрлендірілген Р&А (Loan Purchase Р&А/Modified Р&А)	Дәрменсіз банктің кредиттік портфелі ақшалай қаражат пен оның баламаларына қосымша немесе кредиттік портфелі мен ипотекалық қарыздар портфелі сатып алынады
4.	«Пут» опционы бар Р&А (Р&А with “Put” Option)	Әлеуетті сатып алушыларды ынталандыру мақсатында уәкілетті орган белгілі бір кезеңге берілетін кейбір активтер бойынша «пут» опционын ұсына алады

5.	Активтер пулымен P&A (P&A with Asset Pools)	Активтер пулы сатып алынады, оның үстіне дәрменсіз банктің портфеліндегі кредиттер ұқсас кредиттердің жекелеген пулдарына бөлінеді (мысалы, кредиттер бір географиялық жағдайда немесе бірдей төлем талаптарымен)
6.	Зияндарға қатысумен P&A (Loss Share P&A)	Сатып алушы және уәкілетті орган кез келген болашақ шығындарды активтердің белгілі бір жиынтығы бойынша бөлу туралы келісім жасасады. Сатып алушы үшін тәуекелді шектей отырып, уәкілетті органның банк активтерін сатып алу үшін көбірек қатысушыларды тарту мүмкіндігі бар

Дереккөзі: МакГир [10].

Қазақстан Республикасында заңнамалық деңгейде P&A өткізу мүмкіндігі 2008 жылы ғана пайда болды. Бұл ретте Қазақстан Республикасында P&A операциясын жүргізуде тәжірибесі аз: тек бір ғана P&A мәжбүрлеу операциясы («Қазинвестбанк» АҚ және «Альфа Банк» ЕБ АҚ арасында). Шағын тәжірибені ескере отырып, берілетін банктің мүлкіне мемлекеттік органдар салған тыйым салулардың болуы, депозитор мен кредитор бір тұлғаға сәйкес келген кезде өзара талаптардың үздіксіздігі, деректерді бір банктің ақпараттық жүйесінен сатып алушы банктің ақпараттық жүйесіне беру және басқа да сияқты айқындалмаған белгілі бір сын-қатерлер болды [11].

Тұтастай алғанда, Қазақстан Республикасының қаржы реттеушілерінің P&A операцияларын жүргізуде бай тәжірибесінің болмауына байланысты жүргізілген P&A операциясының табыстылығын немесе сәтсіздігін бағалау өте қиын. Алайда P&A жүргізу процесін реттейтін қажетті заңнамалық база бар.

Әлемдік тәжірибеде P&A операциясы таратудан кейін екінші орын алады, бұл проблемалық банктерді реттеу бойынша құралдар жинағында оның танымалдылығын және кең таралуын білдіреді [12]. P&A операциясын жүргізуде тәжірибесі мол елдер 7-кестеде келтірілген.

7-кесте

Әлемдегі P&A тәжірибесі

Юрисдикция	Құрылған жылы	P&A (бридж-банктің қатысуысыз ⁶)	Бридж-банктер саны	Жиынтығы
АҚШ (FDIC)	1933	1 911	569	2 480
АҚШ (NCUA)	1970	1 837	4	1 841
Жапония (DICJ)	1971	179	3	182
Корея Республикасы (KDIC)	1996	64	24	88
Қытай Тайбэй (CDIC)	1985	57	0	57
Польша (BFG)	1995	32	0	32

Дереккөзі: IADI [12].

Операцияның бұл түрінің бірқатар артықшылықтары бар, олар банк депозиторлары үшін ыңғайлы, оларға үздіксіз қызмет көрсету, реттеу рәсімдерінің құнын барынша азайту және депозиторларға кепілдік берілген өтемді төлеу қажеттілігінің болмауы [12]. Бұл ретте әлеуетті сатып алушы банктердің болмауы, сондай-ақ қысқа мерзімде активтер мен міндеттемелерді бағалаудың күрделілігі сияқты белгілі бір сын-қатерлер бар [12].

P&A операциясын жүргізуге кедергі келтіретін факторлардың бірі проблемалық банктің берілетін активтерінің төмен сапасына байланысты әлеуетті сатып алушылардың болмауы болып табылады. Бұл фактор қаржылық қолдауды, шығындарды бөлу туралы келісімдерді, сатып алушының депозиттер бойынша мөлшерлемелерге түзетулер енгізу құқығын, кейбір активтер бойынша «пут» опциондарын, салық жеңілдіктерін, сондай-ақ кепілдіктер мен кредиттерді қамтитын қосымша ынталандыру шараларына жүгінуге

⁶ Дәрменсіз банктің белгілі активтерін, міндеттемелерін және бизнесін уақытша қабылдау үшін және дәрменсіздікті реттеу процесі шеңберінде оларды уақытша басқару үшін құрылған ұйым [13].

итермелейді [12]. Дәрменсіз банктің міндеттемелері әдетте активтерінен асып кетуіне қарай, уәкілетті орган бұл айырманы өтейді. Көптеген елдерде, соның ішінде Қазақстан Республикасында да бұл функцияны депозиттерді сақтандырушы орындайды.

Кейбір елдер сату нұсқаларын зерттеуді, әлеуетті сатып алушылардың қажеттіліктерін анықтауды, сондай-ақ әлеуетті сатып алушылардың санын көбейту үшін ықтимал қолдау нұсқаларын іздестіруді қамтитын қосымша маркетингтік іс-шаралар өткізеді [12]. Мысалы, Корея Республикасында (KDIC) осындай мақсаттар үшін сату жөніндегі менеджер рөлін атқаратын және жалпы нарықтық жағдайлар мен осы сектордың жай-күйін ескере отырып, сауда-саттыққа әлеуетті қатысушылардың тізімін жасайтын компания (бухгалтерлік фирма не бағалы қағаздар жөніндегі фирма) таңдалады [12].

Екінші проблема - дәрменсіз банктің активтері мен міндеттемелерін бағалау және кешенді тексеру (due diligence). Әдетте, активтер мен міндеттемелердің құны айтарлықтай құбылмалы болуы мүмкін, бұл оларды үнемі қайта бағалауды талап етеді. P&A операциясын жүргізуде неғұрлым тәжірибелі елдер (Корея Республикасы, АҚШ) кешенді тексеру жүргізу үшін сыртқы мамандарды тартады және уәкілетті орган осындай жалдамалы мамандар үшін олар ұстануға тиіс нақты нұсқаулықтарды ұсынады [12]. Кейбір елдер әлеуетті сатып алушыларға конфиденциалдылық туралы келісімге қол қою талабымен процесс басталғанға дейін кешенді тексеруді өз бетінше жүргізу мүмкіндігін береді.

Реттеудің осы әдісін барынша жиі қолданатын елдерде әртүрлі ынталандыру шаралары бар және кешенді тексерулер мен маркетингтік іс-шаралар жүргізу үшін сыртқы компанияларға жиі жүгінетінін атап өтуге болады.

III. Кепілді өтемақы төлеуді бастау мерзімін қысқарту

Кепілдік берілген өтемді төлеудің басталу мерзімі депозиттерге кепілдік беру жүйесіндегі ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Көптеген елдер депозиторлардың мүдделерін есепке алу және олардың өз қаражаттарына қол жеткізуін жедел қамтамасыз ету мақсатында төлемдердің басталу мерзімін қысқартуға ұмтылады.

Қазақстан Республикасында осы бағытта біршама прогресті көруге болады. 2020 жылғы 1 қаңтардан бастап төлемдерді бастау мерзімі қатысушы-банкті барлық банктік операцияларды жүргізуге берілген лицензиясынан айыру күнінен бастап 35 күнді құрайды. Бұл ретте 2020 жылғы 1 қаңтарға дейін өтемақыны төлеу соттың банкті мәжбүрлеп тарату туралы шешімі заңдық күшіне енген күннен бастап 14 жұмыс күнінен кешіктірмей басталатын. Сот шешімінің заңды күшіне енуі ықтимал апелляцияларға және істі соттың ұзақ қарау мерзімдеріне байланысты бірнеше айға созылуы мүмкін екендігін ескере отырып, бұл өзгерістер төлемдерді бастау мерзімін едәуір қысқартуға мүмкіндік берді.

Бұл ретте 35 жұмыс күніне P&A операциясын жүргізу туралы мәселені қарауға 20 жұмыс күні кіретінін атап өту қажет, яғни 35 жұмыс күніндегі сценарий уәкілетті органның P&A операциясын жүргізу туралы уақытша әкімшілік қабылданған шешімді келісуі қажет болған жағдайда ғана қолданылады. Егер уақытша әкімшілік P&A операциясын жүргізу туралы шешім қабылданса, іс жүзінде депозиторларға өтем төлеудің басталуы аз мерзімде болады.

«Tengri Bank» АҚ депозиторларына жақын арада жасалған төлемдер төлемдерді бастау мерзімін қысқартудың айқын мысалы болды, лицензияны кері қайтарып алу кезінен бастап төлемдерді бастауға дейін бар-жоғы 8 күн өтті.

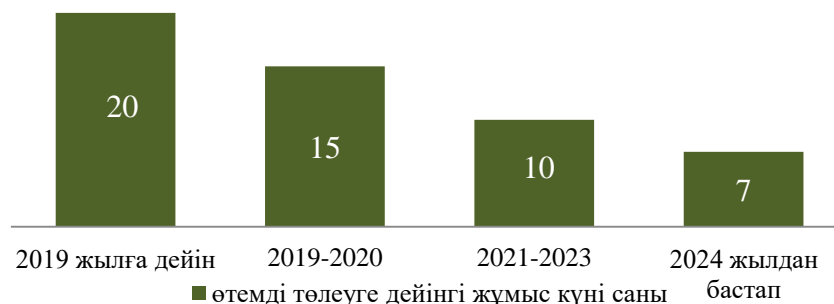
Қазақстан Республикасының төлемдерді бастау мерзімін қысқартудағы елеулі прогресіне қарамастан, кепілдік беру жүйесі ХДСҚ ұсынымдарына сәйкес келу мақсатында одан әрі жетілдіруді талап етеді. Депозиттерді сақтандырудың тиімді жүйелері үшін ХДСҚ негіз қалаушы қағидаттарына сәйкес («Салымшыларға сақтандыру

өтемін төлеу» 15-қағидат), депозиттерді сақтандырушы сақтандырылған салымшылардың көпшілігіне 7 жұмыс күні ішінде сақтандыру өтемін төлеуге қабілетті [13].

Еуропалық Одақ елдері төлемдерді бастау мерзімін біртіндеп қысқарта отырып, 2024 жылға дейінгі мерзімде транзиттік кезеңді белгіледі (1-сурет).

1-сурет

Еуропалық Одақ елдеріндегі транзиттік кезең

Дереккөзі: ЕО Депозиттерге кепілдік беру жүйелері туралы директивасының деректері бойынша жасалды [14].

Бұл ретте, ЕО-ның әр елі өзінің ішкі мерзімдерін дербес айқындай алады. Кейбір елдер ұсынылған ХДСҚ стандартына бір уақытта ауысады, ал басқа елдер төлемдерді бастау мерзімін біртіндеп қысқарта отырып, өтпелі кезеңге келеді. Мысалы, Нидерландтың Орталық Банкі біржолғы өзгерістер енгізу арқылы 2019 жылға қарай төлемдерді бастауды 7 күндік мерзімде қол жеткізуді жөн көрді, өйткені қысқа уақыт ішінде заңнамаға үнемі өзгерістер енгізу үлкен шығындарды талап етеді [15]. Бұл депозиторларға 2024 жыл басталуына дейін неғұрлым қысқа мерзімде кепілді өтемді алуға да мүмкіндік береді. Нидерландтан басқа, ЕО елдерінен 7 күндік төлемге Дания мен Норвегия көшті.

Төлемдердің басталу мерзімін анықтаудағы маңызды фактор сақтандыру жағдайының ұғымы болып табылады, өйткені сақтандыру жағдайының басталуы төлемдерді бастау мерзімін есептеу күні болып табылады. Еуропалық Одақтың Депозиттерге кепілдік беру жүйелері туралы директивасына сәйкес салымдардың қолжетімсіздігі фактісі сақтандыру жағдайы болып саналады. Еуразиялық экономикалық Одақтың көптеген елдерінде (ЕАЭО)⁷ сақтандыру жағдайы деп банкті барлық банктік операцияларын жүргізуге арналған лицензиядан айыру болып саналады.

IV. Депозиттерді сақтандырушылардың өзге проблемалары

Моральдық тәуекел (moral hazard). Депозиттерге кепілдік беру жүйесі болған кезде депозиторлар тарапынан да, банктер тарапынан да әлеуетті тәуекелдер ұлғаяды. Осылайша, банктер елеулі тәуекелдерді қабылдауға бейім, ал депозиторлар банктердің қаржылық жағдайына мониторинг жүргізбейді. Сондықтан мемлекет кепілдігіне, әдетте, толық сома емес, белгілі бір лимиттер шеңберіндегі өтемақы мөлшері алынады.

Депозиттерді сақтандырудың тиімді жүйелері үшін ХДСҚ-ның Негіз қалаушы қағидаттарына сәйкес моральдық тәуекел сақтандыру қорғанысының шектеулі мөлшері, сараланған жарналар арқылы, сондай-ақ дәрменсіздікке уақтылы араласу және оны реттеу арқылы барынша азайтылады [13].

Мәселен, мысалы, Ресей Федерациясында «бірнеше салымдары бар салымшылар» проблемасы орын алуда. Бұл азаматтар саналы түрде депозиттерге өз салымдарының сақтандырылатындығына байланысты сенімсіз банктерде ең жоғары пайызбен ақша салады. Бұл ретте олардың салымдарының мөлшері сақтандырылған сома шегінде

⁷ ЕАЭО қатысушы елдер – 5 ел: Армения Республикасы, Беларусь Республикасы, Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы, Ресей Федерациясы

болады. Мұндай банк таратылғаннан кейін салымшы әдетте дефолт тәуекелі жоғары басқа банкке жіберіледі. Бұл ретте осы фактілер заңнамаға қайшы келмейді, өйткені бір депозитордың кепілдік берілген өтемді төлеуге өтініштерінің саны шектелмеген.

Депозиттерді сақтандырушылардың мандаты. Депозиттерді сақтандырушылардың мандаттарын төрт санатқа бөлуге болады (8-кесте).

8-кесте

Депозиттерді сақтандырушылардың мандаттары

Атауы	Өкілеттігі
Төлем кассасы (pay box)	сақтандырылған депозиттер бойынша сақтандыру өтемін төлеу
Төлем кассасы қосымша (pay box plus)	дәрменсіздікті реттеудің белгілі бір функциялары (мысалы, қаржылық көмек көрсету)
Зиянды барынша төмендеткіш (loss minimiser)	дәрменсіздікті реттеудің ең аз шығынды шарасын таңдауға қатысу
Тәуекелдерді барынша төмендеткіш (risk minimiser)	тәуекелдерді бағалау және басқару, дәрменсіздікке ерте араласу және оны реттеу жөніндегі өкілеттіктердің толық жиынтығы және пруденциялық қадағалауды жүзеге асыру міндеттері

Дереккөзі: ХДСҚ [13].

ҚДКҚ банкті қаржылық қалыпқа келтіру рәсіміне тікелей қатыспайды (resolution), тек қана P&A операциясының субсидиарлық төлеушісі ғана болады.

Бұл ретте 2020 жылдың басынан бері ҚДКҚ атқарушы органы Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігінің⁸ Банктерді реттеу комитетінің құрамына кіреді, онда проблемалық банктерді реттеу бойынша ұсынымдар әзірленеді. Қаржылық жағдайы тұрақсыз банктер санатына жатқызылған банк ҚДКҚ-ның сұратуы бойынша жеке тұлғалардың депозиттері бойынша мәліметтерді және кредитор мен борышкер бір тұлға болған жағдайда, олардың міндеттемелері бойынша мәліметтерді де ұсынуға міндетті.

Көптеген елдерде (ХДСҚ пікіртерім жүргізген 110 елдің 44%) депозиттерді сақтандырушылар өздерін pay box plus санатына жатқызады [16]. Бұл ретте депозиттерді сақтандырушы мандатының ел экономикасының даму деңгейімен байланысы туралы айту қиын. Керісінше, жеке факторлар мен тұтастай алғанда қаржы жүйесінің ерекшеліктері үлкен рөл атқарады.

2008 жылғы қаржы дағдарысының салдары көптеген депозиттерді сақтандырушыларға неғұрлым кең өкілеттіктер алуға және Pay box санатынан дәрменсіздікті реттеу функцияларын қоса алғанда, үлкен өкілеттіктері бар мандатқа өтуге мүмкіндік берді [12].

Қорытынды

Тұтастай алғанда, Қазақстанның депозиттерге кепілдік беру жүйесі ең үздік практикаларға ұмтылады және депозиттерге кепілдік беру жүйесіне қатысушы банктердің жарналарына сараланған мөлшерлемелер, кепілдік берілген өтемді төлеу үшін меншікті арнайы резервті қалыптастыру, төлемдерді бастау мерзімін қысқарту және т. б. сияқты ең үздік әлемдік стандарттарды пайдаланады. Бұл ретте ҚДКҚ талап етілмеген өтемді депозиторлардың зейнетақы шоттарына аудару сияқты өз әзірлемелерін де пайдаланады.

2008 жылғы қаржылық дағдарыс жаһандық қаржылық қауіпсіздік жүйесіндегі депозиттерге кепілдік беру жүйесінің рөлін қайта қарауға мәжбүр етті және осы дағдарыс оны одан әрі жетілдіру мен дамытуға түрткі болды деп айтуға болады.

Сонымен қатар, коронавирустық инфекциямен байланысты әлемдегі ағымдағы жағдай елдердің экономикалық дамуына және қарапайым азаматтардың қаржылық

⁸Комитет Агенттіктің консультативтік-кеңес органы болып табылады

жағдайына теріс әсер етті, бұл жаһандық қаржылық қауіпсіздік жүйесіндегі депозиттерге кепілдік беру жүйесінің маңызды рөлін тағы да дәлелдейді.

Дегенмен, депозиттерге кепілдік берудің әлемдік жүйесінің алдында тұрған белгілі бір сын-қатерлер бар. Кейбір елдердің проблемаларды шешу жолдары ерекше қызығушылық тудырады. Мысалы, талап етілмеген шоттарды басқару бойынша қорлар құру сияқты жаңашылдық басқа елдер үшін талап етілмеген шоттар мәселесін шешуде тамаша үлгі бола алады. Дәрменсіздікті реттеуге келетін болсақ, ынталандыру шаралары, маркетингтік іс-шаралар жүргізу және бөгде компанияларын тарту тұрғысынан Р&А операциясын жүргізудегі бай тәжірибесі бар елдердің мысалы қызықты. Бұл ретте, осы проблемаларды шешудің сәттілігі тек шешімді таңдауға ғана емес, сонымен қатар әр елдің қаржы жүйесінің ерекшелігіне де байланысты екенін атап өткен жөн.

Әдебиет тізімі

1. Пачкалов, А. (2020). Ссудный день. История первого в России банкротства банка. www.finpronews.ru/ссудный-день-история-первого-в-россии/.
2. EUR-Lex (2020), <https://eur-lex.europa.eu/>.
3. Новик В., Макаров М., «Невостребованные счета физических лиц в банковской системе Беларуси», Банкаўскі веснік, май 2011.
4. «Қазақстанның депозиттерге кепілдік беру қоры» АҚ (2020), <https://www.kdif.kz/likvidiruemye-banki/table/>.
5. Bank of Canada (2020), <https://www.bankofcanada.ca/unclaimed-balances/>.
6. Reclaim Fund's Annual Report & Accounts 2019, <https://www.reclaimfund.co.uk/financial-reports/>.
7. Dormant Accounts Fund Annual Report 2019, <https://www.gov.ie/en/collection/769773-dormant-accounts-fund-annual-action-plans-and-reports/>.
8. IADI Glossary (2020), <https://www.iadi.org/en/core-principles-and-research/publications/glossary/>.
9. Patrizia Baudino, Ryan Defina, José María Fernández Real, Kumudini Hajra and Ruth Walters, Bank failure management—the role of deposit insurance, Bank for International Settlement, Financial Stability Institute, FSI Insights No 17, 2019.
10. McGuire, Claire L., Simple Tools to Assist in the Resolution of Troubled Bank, World Bank, Washington DC, 2012.
11. Когулов Б.Б., «Р&А Қазақстанда проблемалық банктерді реттеу құралы ретінде», ҚРҰБ Экономикалық шолуы № 2, 2018.
12. IADI (2019), Purchase and Assumption Research Paper.
13. ХДСҚ (2014), Депозиттерді сақтандырудың тиімді жүйесі үшін негіз қалаушы қағидаттар.
14. 2014 жылғы 16 сәуірдегі № 2014/49/ЕО Еуропалық Одақтың Депозиттерге кепілдік беру жүйелері туралы директивасы.
15. De Nederlandsche Bank (2017), Policy Rules for the Deposit Guarantee Scheme Consultation Paper, March 2017.
16. IADI Annual Survey 2019, <https://www.iadi.org/en/core-principles-and-research/deposit-insurance-surveys/>.

MODELING THE REAL EFFECTIVE EXCHANGE RATE OF UK ON THE BASIS OF THEORY OF BEER (BEHAVIORAL EQUILIBRIUM EXCHANGE RATE) USING VECM

Жантлеуова А.К. – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Ақша-кредит саясаты департаментінің монетарлық саясат басқармасының бас маман-талдаушысы

Айырбастау бағамы, дәлірек айтқанда, ұлттық валютаның сатып алу мүмкіндігі ұлттың әл-ауқатында шешуші рөл атқарады. Сондықтан көптеген экономистер оның серпініне назар аударады. Құбылмалықты түсіндіретін және олардың болашақ серпінін болжауға көмектесетін үлгісін жасаудың әртүрлі тәсілдері мен мүмкіндіктері бар. BEER үлгісі – олардың бірі.

Негізгі сөздер: нақты тиімді айырбастау бағамы, айырбастау бағамының тәптіп үлгісі, VECM (векторлы қателерді түзету үлгісі)

JEL сыныптау: C32, E37, F31, F41

The exchange rate, or precisely the purchasing power of the national currency, plays a crucial role in the well-being of the nation. That is why the dynamic of it is one of the main focus of majority economists. There are various ways and attempts to develop the model that are capable to explain the fluctuations and possible help to predict its future dynamics. BEER model is one of them.

Keywords: real effective exchange rate, BEER model, VECM

JEL Classification: C32, E37, F31, F41

Abstract

The paper demonstrates the VECM model built on the basis of the BEER (behavioral equilibrium exchange rate) model first introduced by Peter B. Clark and Ronald MacDonald in the working paper of International Monetary Fund in 1998. The purpose of the model is to explain the behavior of the exchange rate by considering the origins of cyclical and temporary movements of the real exchange rate and the fundamental factors that causes the fluctuations. The basis of the model, which is introduced in this paper, are the uncovered interest rate parity and the difference between the foreign and domestic price levels. In the original version of the model Clark and MacDonald (1998) assumed three long-run determinant variables, namely terms of trade (tot), Balassa-Samuelson effect, i.e. the relative price of non-traded to traded goods (tnt), and net foreign asset. The original model was adjusted to fit the economy of UK.

Data and their stochastic properties

This model includes all the variables mentioned in the original BEER model. Six variables were included to explain the fluctuations of the real effective exchange rate: price differential (price difference between the domestic (UK) and foreign (USA) countries, interest rate differential (difference between interbank rates of domestic and foreign countries), time-varying risk premium component (the ratio of national debt to the foreign national debt), productivity, net foreign assets and terms of trade (ratio of export to import). The individual data in levels is illustrated in Graph 1.

- Real Effective Exchange Rate – the weighted averages of bilateral exchange rates adjusted by relative consumer prices. Upwards trend – appreciation of the national currency (i.e. British pound).

- Price differential – if the domestic country's relative price level is higher relative to other countries, it makes the domestic goods more expensive, which eventually decreases the export from the domestic country since imported goods are cheaper. This leads to a decrease in the demand for the foreign currency, and therefore a depreciation of the national currency.

- Real interest differential – this is the difference between the real interbank rate of a domestic country and that of the foreign country. Higher interest rates in the domestic country offer lenders in an economy a higher return relative to other countries, which attracts the foreign capital and causes appreciation of the national currency. In case of the opposite scenario when the foreign country increases their interest rates, the national currency depreciates due to the foreign capital outflow.

- Risk premium component – the ratio of national debt to the foreign national debt. Higher national debt can increase the uncertainty and limit the value of its currency. Traditionally if the market predicts the increase of the government debt the investors sell their securities (i.e. bonds) in the open market causing the foreign currency outflow. As a result, a decrease in the value of its exchange rate will follow

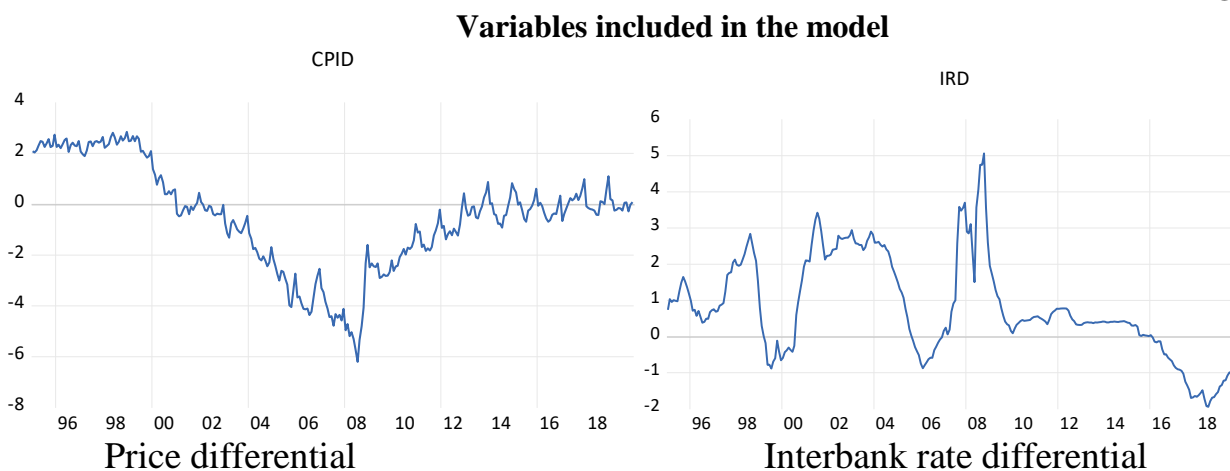
- Productivity – GDP Per capita – higher GDP implies either higher export, investment, or government expenditure, which means that there is either a high demand for the national economy or a higher foreign capital inflow. As it was mentioned earlier, both of them lead to the appreciation of the national currency.

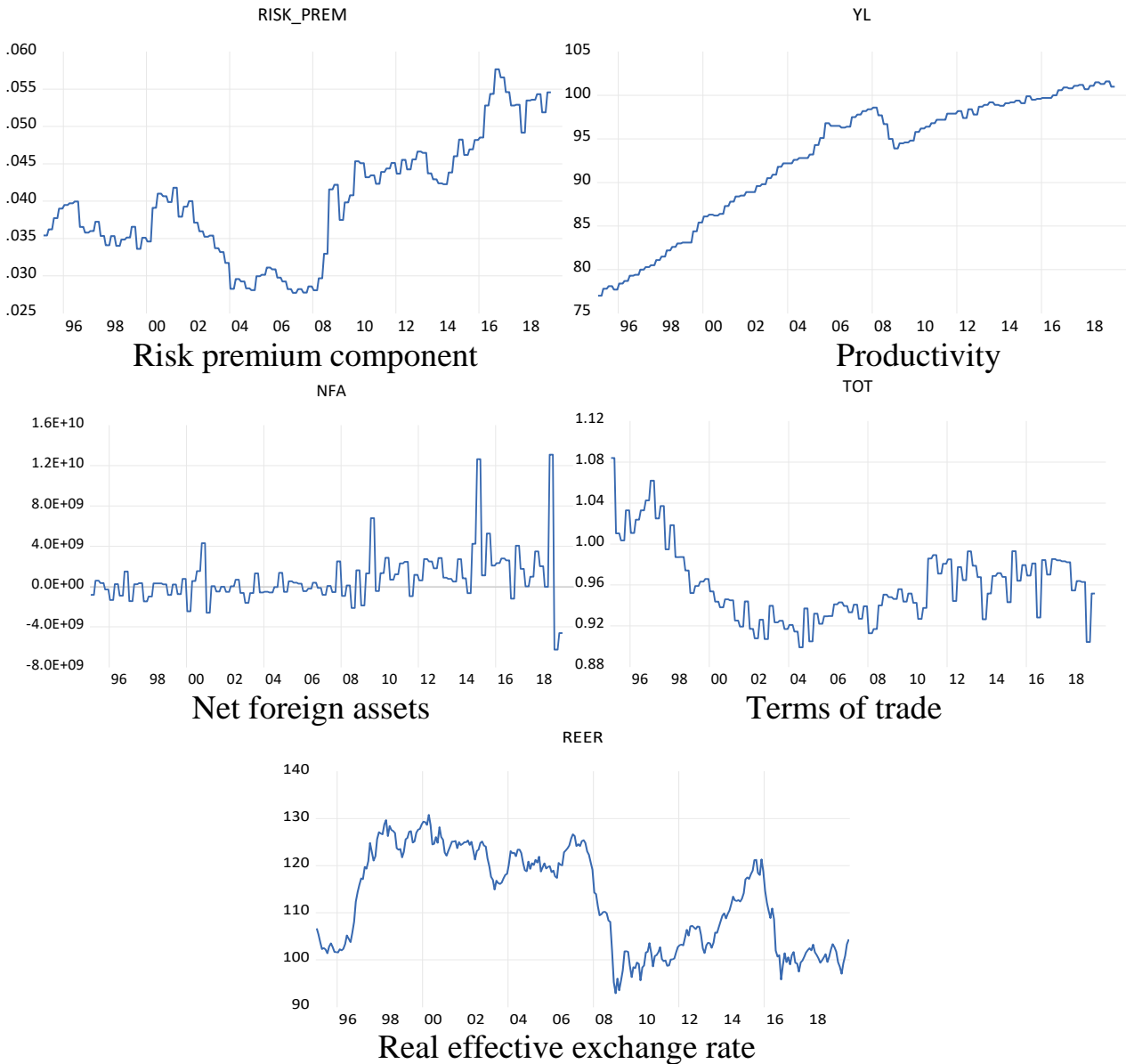
- Net foreign assets can also cause the changes in exchange rate, since chronic current account deficits can prove unsustainable over time.

- Terms of trade is defined as the ratio of the domestic export unit value to the import unit value relative to the equivalent effective foreign ratio. Higher export leads to the higher foreign currency inflow; lower import fosters the lower foreign capital outflow. These two factors can be a reason for the appreciation of the national currency.

The data is quarterly from 1975 to first half of 2019 and was retrieved from FRED, Federal Reserve Bank of St. Louis, and OECD database. The original data can be represented as the graphs on the real values of variables as following:

Graph 1

Source: Author's calculations

Model

The model was built using the VECM due to the presence of one cointegration equation. The Johansen cointegration test was conducted based on the result of the lag selection criteria. As the result the VECM was specified with only one lag and one cointegrated relationship.

Original BEER model:

$$q = f\left((r - r^*), tot, tnt, nfa, \left(\frac{Gdebt}{Gdebt^*}\right)\right)$$

Modified BEER model:

$$q = f\left((r - r^*), (p - p^*), tot, nfa, \left(\frac{GDP}{LF}\right), \left(\frac{Gdebt}{Gdebt^*}\right)\right)$$

where $r - r^*$ is an interbank differential (IRD), $p - p^*$ is price differential (CPID), nfa – net foreign assets, tot – terms of trade, $\frac{GDP}{LF}$ is productivity (YL) and $\frac{Gdebt}{Gdebt^*}$ is a time-varying risk premium.

All the variables were checked for the unit root. Those that appeared to be non-stationary were verified to be integrated of order 1. Only nonstationary variables were considered during the Johansen test to correctly identify the number of cointegration equations. However, both stationary and nonstationary were included in the final model imposing the corresponding restrictions.

Estimation

Due to the lag order selection criteria and the Johansen cointegration test results, VECM was specified with 1 lag.

Deterministic components: option 3 (intercept, no trend in CE and VAR)

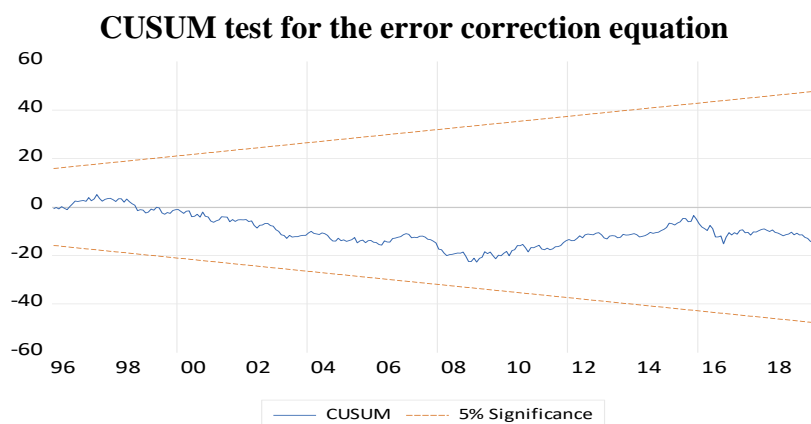
Number of cointegrated relationships: 1

The unrestricted and restricted VECM are illustrated in Appendix A.

The restrictions were imposed due to the stationarity of NFA and IRD:

$$B(1,1)=1, A(3,1)=0, A(6,1)=0$$

Graph 2

Source: Author's calculations

Stability of the model was tested by CUSUM test. If plots of CUSUM statistics stay within critical bounds of 5 % significance level, the null hypothesis of coefficients' stability in the error correction model cannot be rejected, which is demonstrated in graph 2. Also it was verified that there is no serial correlation between residuals.

Impulse response function of reer

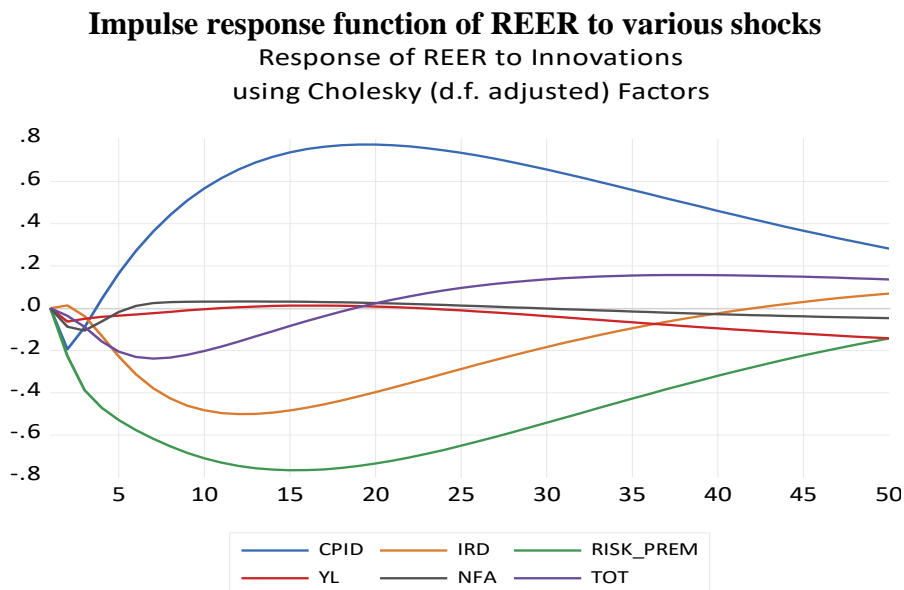
The response of REER to various shocks is shown in the graph 3. It shows the response that lasts for 50 periods to see the long run behavior.

The impulse response function focuses on short-run adjustment back to long-run equilibrium, which can be verified by the graph below. It also can be seen from the graph that the real effective exchange rate is more sensitive to the shocks in the price differential (price difference between the domestic (UK) and foreign (USA) countries), the risk premium (the ratio of national debt to the foreign national debt) and in smaller extent to the interest rate differential (difference between interbank rates of domestic and foreign countries).

The response of the REER dynamics after the shocks is a long process. For example, the expected appreciation of the national currency after the shock in the interest rate differential takes place only after 35 periods, after the shock in terms of trade – 20 periods. It is interesting to observe that the expected depreciation to the shock in the price level happens only after a significant appreciation for about 18 periods with an initial reaction of depreciation. This matter should be researched further.

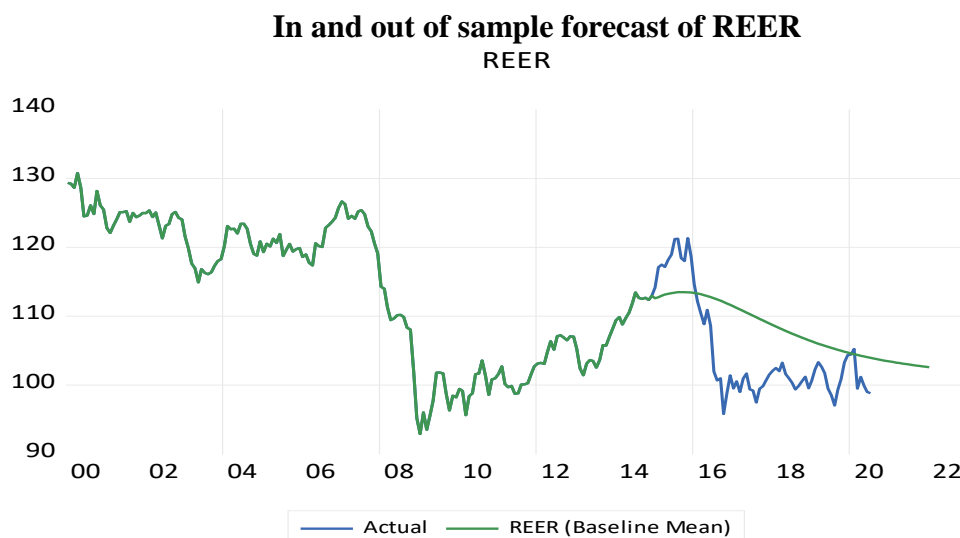
Graph 3

Source: Author’s calculations

Forecast

Graph 4

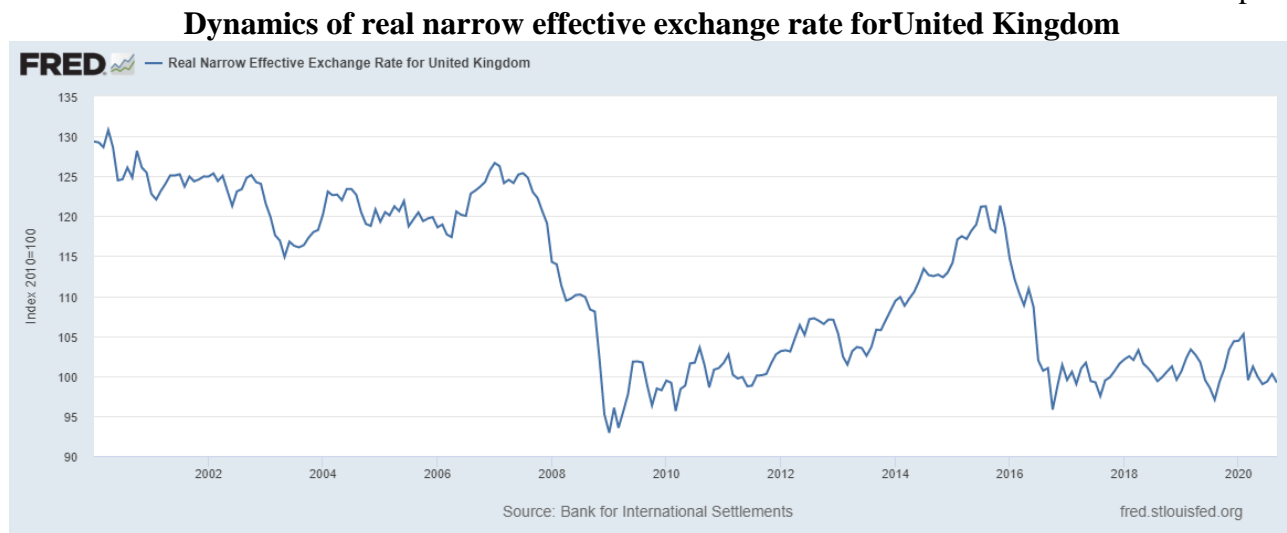

Source: Author’s calculations

In sample forecast of the REER dynamics corresponds to the actual trends. However, the forecast out of sample shows that the depreciation trend is not over yet and the national currency is still overvalued.

The following graph was extracted from the FRED database using the data collected by Bank for International Settlements to see the dynamics of 2020 since the model includes the data only until mid-2019. As it can be seen from the graph, it corresponds to the forecasted dynamics.

Graph 5

Conclusion

This paper is based on UK data set, which has been compiled for the period from 1995 to the July of 2020. The selection of the main determinants of the pound real effective exchange rate follows the most relevant theoretical assumptions. This model consists of the effects of price and interest rate differentials, risk premium represented as the ratio of domestic government expenditure to that of foreign, net foreign assets, terms of trade (ratio of export to import), and productivity.

Based on the Johansen cointegration test results, VECM was built. To enhance the model few adjustment restrictions were introduced. These restrictions were based on the fact that the stationary variables cannot be cointegrated. The rest of the variables, which are nonstationary, were included in the model as significant. The resulting model turned out to be sound and stable.

The impulse response function of REER to the rest of the variables was built to demonstrate the behavior of the exchange rate dynamics when different shocks were introduced. Most importantly it was verified that the expected reaction takes place with a significant delay, which confirms the significance of the sound monetary policy forecasting prior to making decisions. It was also shown that the exchange rate dynamics is most sensitive to the shock of price level and the level of interest rates in the domestic or foreign economies.

While the in sample forecast showed not precisely consistent results in comparison to the actual data, it still was in compliance with the actual dynamics. Out of sample forecast showed that in spite of the prolonged depreciation, the British pound remains overvalued and further depreciation should be expected.

References:

1. B. Clark, Peter, and Ronald MacDonald. "Exchange Rates and Economic Fundamentals: A Methodological Comparison of BEERs and FEERs." IMF Working Paper, 1998. IMF, www.imf.org/external/pubs/ft/wp/wp9867.pdf.

2. Bank of England, Consumer Price Index in the United Kingdom [CPIUKQ], retrieved from FRED, Federal Reserve Bank of St. Louis; <https://fred.stlouisfed.org/series/CPIUKQ>.
3. Bank for International Settlements, Real Narrow Effective Exchange Rate for United Kingdom [RNGBBIS], retrieved from FRED, Federal Reserve Bank of St. Louis; <https://fred.stlouisfed.org/series/RNGBBIS>, September 15, 2020.
4. Organization for Economic Co-operation and Development, Consumer Price Index: All Items for the United States [USACPIALLMINMEI], retrieved from FRED, Federal Reserve Bank of St. Louis; <https://fred.stlouisfed.org/series/USACPIALLMINMEI>, September 15, 2020.
5. Organization for Economic Co-operation and Development, 3-Month or 90-day Rates and Yields: Interbank Rates for the United Kingdom [IR3TIB01GBM156N], retrieved from FRED, Federal Reserve Bank of St. Louis; <https://fred.stlouisfed.org/series/IR3TIB01GBM156N>, September 15, 2020.
6. Organization for Economic Co-operation and Development, 3-Month or 90-day Rates and Yields: Interbank Rates for the United States [IR3TIB01USM156N], retrieved from FRED, Federal Reserve Bank of St. Louis; <https://fred.stlouisfed.org/series/IR3TIB01USM156N>, September 15, 2020.
7. Organization for Economic Co-operation and Development, US Dollar to National Currency Spot Exchange Rate for the United Kingdom [CCUSSP01GBQ650N], retrieved from FRED, Federal Reserve Bank of St. Louis; <https://fred.stlouisfed.org/series/CCUSSP01GBQ650N>, September 14, 2020.
8. Bank for International Settlements, Real Narrow Effective Exchange Rate for United Kingdom [RNGBBIS], retrieved from FRED, Federal Reserve Bank of St. Louis; <https://fred.stlouisfed.org/series/RNGBBIS>, November 1, 2020.

Unrestricted VECM:

Vector Error Correction Estimates

Date: 10/01/20 Time: 05:23

Sample (adjusted): 1995M03 2019M06

Included observations: 292 after adjustments

Standard errors in ( ) & t-statistics in [ ]

Cointegrating Eq:	CointEq1
REER(-1)	1.000000
CPID(-1)	-7.813881 (2.82587) [-2.76512]
IRD(-1)	5.566734 (2.50785) [2.21973]
RISK_PREM(-1)	2435.772 (657.183) [3.70639]
YL(-1)	0.734913 (0.91402) [0.80405]
NFA(-1)	-1.05E-08 (1.2E-09) [-8.50338]
TOT(-1)	394.1119 (101.210) [3.89401]
C	-657.0469

Error Correction:	D(REER)	D(CPID)	D(IRD)	D(RISK_PREM)	D(YL)	D(NFA)	D(TOT)
CointEq1	-0.004516 (0.00412) [-1.09655]	0.002521 (0.00084) [2.98496]	0.000209 (0.00063) [0.33349]	6.19E-06 (2.9E-06) [2.15979]	-0.002348 (0.00078) [-3.02085]	37614993 (4508346) [8.34341]	-2.30E-05 (3.3E-05) [-0.70526]
D(REER(-1))	0.154170 (0.05955) [2.58886]	-0.002359 (0.01222) [-0.19309]	0.013987 (0.00904) [1.54686]	-2.75E-05 (4.1E-05) [-0.66291]	0.015790 (0.01124) [1.40473]	1.56E+08 (6.5E+07) [2.38652]	0.000198 (0.00047) [0.41844]
D(CPID(-1))	-0.780477 (0.28922) [-2.69859]	-0.011193 (0.05933) [-0.18868]	-0.078627 (0.04392) [-1.79043]	-0.000125 (0.00020) [-0.62311]	-0.036535 (0.05459) [-0.66925]	-2.53E+08 (3.2E+08) [-0.79784]	-0.002495 (0.00229) [-1.08790]
D(IRD(-1))	-0.093354 (0.36675) [-0.25454]	-0.018947 (0.07523) [-0.25186]	0.338645 (0.05569) [6.08108]	0.000106 (0.00026) [0.41590]	-0.051205 (0.06923) [-0.73969]	-5.75E+08 (4.0E+08) [-1.43267]	0.003267 (0.00291) [1.12318]

D(RISK_PREM(-1))	-159.0221 (90.3856) [-1.75937]	44.72290 (18.5402) [2.41221]	-30.70594 (13.7244) [-2.23733]	-0.025220 (0.06293) [-0.40075]	1.673670 (17.0605) [0.09810]	-5.37E+10 (9.9E+10) [-0.54234]	0.168744 (0.71686) [0.23539]
D(YL(-1))	-0.150816 (0.32423) [-0.46516]	0.002323 (0.06651) [0.03493]	0.069062 (0.04923) [1.40281]	-5.64E-05 (0.00023) [-0.24997]	-0.088658 (0.06120) [-1.44869]	2.19E+08 (3.5E+08) [0.61801]	-0.000154 (0.00257) [-0.05980]
D(NFA(-1))	-6.88E-11 (5.6E-11) [-1.23796]	2.32E-11 (1.1E-11) [2.03973]	2.52E-12 (8.4E-12) [0.29911]	3.92E-14 (3.9E-14) [1.01257]	-1.52E-11 (1.0E-11) [-1.44553]	0.197591 (0.06081) [3.24942]	-1.04E-13 (4.4E-13) [-0.23624]
D(TOT(-1))	-1.046934 (7.57465) [-0.13822]	-1.978704 (1.55374) [-1.27351]	-0.806716 (1.15015) [-0.70140]	-0.001770 (0.00527) [-0.33559]	0.911280 (1.42973) [0.63738]	-1.15E+10 (8.3E+09) [-1.38647]	0.002476 (0.06008) [0.04121]
C	-0.002798 (0.10211) [-0.02740]	-0.011510 (0.02095) [-0.54949]	-0.009184 (0.01551) [-0.59229]	7.08E-05 (7.1E-05) [0.99641]	0.089254 (0.01927) [4.63070]	-33024540 (1.1E+08) [-0.29541]	-0.000448 (0.00081) [-0.55284]
R-squared	0.075075	0.066833	0.180746	0.021403	0.047088	0.209346	0.011477
Adj. R-squared	0.048929	0.040454	0.157587	-0.006260	0.020150	0.186996	-0.016467
Sum sq. resids	794.5703	33.43198	18.31968	0.000385	28.30855	9.52E+20	0.049981
S.E. equation	1.675610	0.343707	0.254428	0.001167	0.316276	1.83E+09	0.013289
F-statistic	2.871350	2.533547	7.804531	0.773695	1.748035	9.366466	0.410718
Log likelihood	-560.4830	-97.91291	-10.08849	1562.290	-73.62591	-6638.119	851.9092
Akaike AIC	3.900569	0.732280	0.130743	-10.63897	0.565931	45.52821	-5.773351
Schwarz SC	4.013893	0.845605	0.244068	-10.52565	0.679255	45.64154	-5.660026
Mean dependent	-0.020308	-0.007545	-0.006931	6.56E-05	0.082192	-12976027	-0.000454
S.D. dependent	1.718171	0.350877	0.277206	0.001163	0.319511	2.03E+09	0.013181
Determinant resid covariance (dof adj.)	1377123.						
Determinant resid covariance	1106109.						
Log likelihood	-4932.099						
Akaike information criterion	34.26095						
Schwarz criterion	35.14236						
Number of coefficients	70						

Restricted VECM:

Vector Error Correction Estimates

Date: 10/09/20 Time: 09:58

Sample (adjusted): 1995M03 2019M06

Included observations: 292 after adjustments

Standard errors in ( ) & t-statistics in [ ]

Cointegration Restrictions:

B(1,1)=1, A(3,1)=0, A(6,1)=0

Convergence achieved after 45 iterations.

Restrictions identify all cointegrating vectors

LR test for binding restrictions (rank = 1):

Chi-square(2) 22.45740

Probability 0.000013

Cointegrating Eq:	CointEq1
REER(-1)	1.000000
CPID(-1)	-9.838747 (1.50228) [-6.54923]
IRD(-1)	4.607976 (1.33321) [3.45631]
RISK_PREM(-1)	2311.961 (349.368) [6.61756]
YL(-1)	-0.916716 (0.48590) [-1.88662]
NFA(-1)	-4.30E-10 (6.6E-10) [-0.65345]
TOT(-1)	313.3937 (53.8046) [5.82466]
C	-429.4916

Error Correction:	D(REER)	D(CPID)	D(IRD)	D(RISK_PREM)	D(YL)	D(NFA)	D(TOT)
CointEq1	-0.035425 (0.00890) [-3.98134]	0.008869 (0.00185) [4.80674]	0.000000 (0.00000) [NA]	4.79E-06 (6.3E-06) [0.75540]	-0.003406 (0.00174) [-1.95848]	0.000000 (0.00000) [NA]	-0.000226 (7.3E-05) [-3.11163]
D(REER(-1))	0.124670 (0.05904) [2.11165]	0.005291 (0.01204) [0.43927]	0.015173 (0.00913) [1.66183]	-2.39E-05 (4.2E-05) [-0.56589]	0.013294 (0.01145) [1.16058]	1.50E+08 (7.3E+07) [2.05124]	-7.25E-06 (0.00047) [-0.01541]
D(CPID(-1))	-0.782167	-0.013515	-0.078614	-0.000137	-0.032660	-3.31E+08	-0.002524

	(0.28346)	(0.05782)	(0.04384)	(0.00020)	(0.05500)	(3.5E+08)	(0.00226)
	[-2.75937]	[-0.23372]	[-1.79332]	[-0.67543]	[-0.59385]	[-0.94080]	[-1.11771]
D(IRD(-1))	0.193162	-0.084407	0.327303	0.000108	-0.039826	-2.75E+08	0.005311
	(0.36900)	(0.07527)	(0.05707)	(0.00026)	(0.07159)	(4.6E+08)	(0.00294)
	[0.52348]	[-1.12132]	[5.73551]	[0.40950]	[-0.55628]	[-0.59873]	[1.80666]
D(RISK_PREM(-1))	-101.4983	31.49800	-32.98474	-0.025212	4.078601	4.36E+09	0.578676
	(90.1783)	(18.3961)	(13.9462)	(0.06443)	(17.4966)	(1.1E+11)	(0.71847)
	[-1.12553]	[1.71221]	[-2.36514]	[-0.39129]	[0.23311]	[0.03888]	[0.80543]
D(YL(-1))	-0.256479	0.024409	0.073204	-6.57E-05	-0.089863	50062091	-0.000920
	(0.31917)	(0.06511)	(0.04936)	(0.00023)	(0.06193)	(4.0E+08)	(0.00254)
	[-0.80359]	[0.37489]	[1.48307]	[-0.28792]	[-1.45115]	[0.12623]	[-0.36193]
D(NFA(-1))	-4.93E-11	1.09E-11	1.59E-12	6.24E-15	-2.86E-12	-0.006965	-1.40E-14
	(5.0E-11)	(1.0E-11)	(7.7E-12)	(3.6E-14)	(9.7E-12)	(0.06181)	(4.0E-13)
	[-0.99108]	[1.07215]	[0.20722]	[0.17549]	[-0.29654]	[-0.11268]	[-0.03535]
D(TOT(-1))	3.698451	-2.945707	-0.992226	-0.001252	0.929194	-3.19E+09	0.037057
	(7.52835)	(1.53576)	(1.16427)	(0.00538)	(1.46067)	(9.4E+09)	(0.05998)
	[0.49127]	[-1.91808]	[-0.85223]	[-0.23268]	[0.63614]	[-0.34060]	[0.61782]
C	0.005791	-0.013352	-0.009521	7.14E-05	0.089421	-20616824	-0.000386
	(0.10015)	(0.02043)	(0.01549)	(7.2E-05)	(0.01943)	(1.2E+08)	(0.00080)
	[0.05782]	[-0.65354]	[-0.61471]	[0.99771]	[4.60174]	[-0.16566]	[-0.48339]
R-squared	0.110757	0.112656	0.182938	0.009262	0.031973	0.020707	0.040942
Adj. R-squared	0.085619	0.087572	0.159841	-0.018745	0.004609	-0.006976	0.013830
Sum sq. resids	763.9176	31.79031	18.27067	0.000390	28.75755	1.18E+21	0.048491
S.E. equation	1.642971	0.335162	0.254088	0.001174	0.318774	2.04E+09	0.013090
F-statistic	4.406011	4.491169	7.920365	0.330703	1.168416	0.748007	1.510140
Log likelihood	-554.7391	-90.56159	-9.697357	1560.490	-75.92346	-6669.359	856.3272
Akaike AIC	3.861227	0.681929	0.128064	-10.62664	0.581668	45.74218	-5.803611
Schwarz SC	3.974552	0.795253	0.241389	-10.51332	0.694992	45.85551	-5.690286
Mean dependent	-0.020308	-0.007545	-0.006931	6.56E-05	0.082192	-12976027	-0.000454
S.D. dependent	1.718171	0.350877	0.277206	0.001163	0.319511	2.03E+09	0.013181
Determinant resid covariance (dof adj.)		1473640.					
Determinant resid covariance		1183631.					
Log likelihood		-4943.327					
Akaike information criterion		34.33786					
Schwarz criterion		35.21927					
Number of coefficients		70					

ҚОЛМА-ҚОЛ АҚША АЙНАЛЫСЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚ БАНКТІҢ РӨЛІ: ҚЫСҚARTУ БОЛМАЙДЫ КҮШЕЙТУ

Ж.Ж. Бектасова – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Қолма-қол ақша айналысы департаменті Қорларды талдау және жоспарлау басқармасының бас маман-талдаушысы

Жұмыста қолма-қол ақша айналысының ағымдағы және ықтимал модельдерін сараптамалық бағалау нәтижелері ұсынылған. Орталық банктің қолма-қол ақша айналысына қатысу модельдері, модельдердің артықшылықтары/кемшіліктері және қолма-қол ақша айналысының орталықсыздандырылған модельдерін енгізу бойынша шет елдердің тәжірибесі зерттелді.

Бұл жұмыс Қазақстан Республикасының қолма-қол ақша айналысының ағымдағы моделін реинжинирингтің алғышарттарын айқындаудың бастауы болып табылады.

Негізгі сөздер: орталықтандырылған модель, ішінара орталықсыздандырылған модель, орталықсыздандырылған модель, реинжиниринг, кассалық орталық

JEL-сыныптау: E40; E42; E47; E49

Кіріспе

Төлем жүйелері нарығының, атап айтқанда электронды төлем құралдарының қарқынды дамуы оларды қолма-қол ақшаға балама ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, бірақ қолма-қол ақшасыз есеп айырысу арқылы жүргізілетін операциялар санының өсу беталысына қарамастан, әсіресе қазіргі жағдайда, атап айтқанда COVID-19 тараған кезде тұтынушылардың төлем қалауларының толық ауысуы байқалмайды.

Жекелеген елдерде жарияланған карантиндік шаралардың нәтижесінде 2020 жылғы наурызда банкноттарды пайдалануға деген көзқарастың өзгеруі және бүкіл әлем бойынша қолма-қол ақша транзакциялары санының төмендеуі байқалды. Алайда, қолма-қол операциялар санының азаюына қарамастан, 2020 жылғы наурызда АҚШ Федералдық резервтік жүйесі 2019 жылғы наурыздағы көлемнен 3-5 есе артық қолма-қол ақшаға деген сұранысқа тап болды [1]. Еуроаймақта ұқсас динамика байқалды: айналыстағы банкноттар 10%-ға артты [2]. IACA (International Association of Currency Affairs) халықаралық үкіметтік емес ұйымының жазуы бойынша себебі, тұтынушылардың банкноттарға деген жоғары деңгейдегі сенімінің және қаржы ұйымдарының тұрақтылығына сенімсіздігі болуы мүмкін [3]. Канада банкі басшысының айтуынша, қолма-қол ақшаға деген сұраныстың қосымша себебі көптеген компаниялардың қаржы дағдарысы нәтижесінде өтімділіктің төмендеуінен өзін қорғау әрекеті болып табылады [4]. Компаниялар мен жеке тұлғалар тарапынан мұндай белсенділік бұрын 2008 жылы қаржылық дағдарыс басталғаннан кейін байқалған [5].

Тұтынушылардың мінез-құлқындағы барлық үрдістер мен өзгерістерді ескере отырып, «IACA» қолма-қол ақша алдағы 10-15 жыл ішінде әлемнің басым бөлігі үшін негізгі төлем әдісі болып қала береді деп болжайды [6].

Төлем құралдары құрылымындағы қолма-қол ақшаның үстемдік жағдайы олардың басқа төлем құралдарына қарағанда:

- 1) пайдаланудың анонимдігі;
- 2) кез келген жағдайда заңды құрал ретінде төлемдерге қабылдау;
- 3) есептеулерді лезде жүзеге асыру;

4) арнайы және тұрақты жұмыс істейтін технологиялық инфрақұрылымға қажеттілік жоқ;

5) жас санатына қарамастан барлық пайдаланушылардың қолдану жеңілдігі артықшылығымен түсіндіріледі.

Еуропалық Орталық банк хабарлағандай, Еуроаймақтағы тұтынушылық транзакциялардың 75% жуығы қолма-қол ақша арқылы, атап айтқанда 55 жастан асқан азаматтар арасында жүзеге асырылады [7].

Сонымен бірге, швейцариялық SIX компаниясының болашақтағы қолма-қол ақшаға қатысты болжамына сәйкес, барынша ықтимал сценарий бойынша цифрлық төлемдер қолма-қол ақшаны айналыс құралы ретінде ығыстыратын болады, сонымен қатар қолма-қол ақша жинақ құралы ретінде сұранысқа ие болады және кеңінен пайдаланылатын болады. Жалпы, төлем құралы ретінде пайдаланылатын қолма-қол ақша көлемінің төмендеуіне байланысты қолма-қол ақша көлемі 40-60%-ға қысқарады. Осыған байланысты тиімділікті арттыруға, шығыстарды қысқартуға және қолма-қол ақша айналысының инфрақұрылымын оңтайландыруға ерекше назар аударылатын болады [8].

Қолма-қол ақшасыз төлемдердің ең жоғары көрсеткіштерінің бірі болып табылатын Швецияның тәжірибесі Швеция Орталық Банкінің қолма-қол ақша мәселесіндегі саясаты электр қуатының іркіліс тәуекелдеріне, кибершабуылдардың ықтимал қауіптеріне байланысты қолма-қол ақша айналысының инфрақұрылымын қалпына келтіру үшін қолма-қол ақшаны пайдалануды ынталандыру жағына қарай өзгерістерге ұшырайтынын көрсетеді [9].

Шетелдік жеке және мемлекеттік мекемелердің пікірлері мен пікіртеріміздеріне сүйене отырып, қолма-қол ақша жақын болашақта қолма-қол ақшасыз төлем нысандарымен тиімді үйлесе отырып, әлемдік экономиканың көптеген қатысушылары үшін негізгі сенімді төлем құралы болып қалады деп болжауға болады.

Осылайша, қолма-қол ақша айналысы ел экономикасының маңызды құрамдас бөлігі болып қала береді және оны тиімді ұйымдастыру орталық банктердің маңызды және өзекті міндеттерінің бірі болып табылады. Демек, орталық банктер қолма-қол ақшаның жоғары сапасын қамтамасыз етуге, қолма-қол ақша айналысы саласындағы функцияларды тиімді бөлуге және олардың шығындарын оңтайландыруға мүдделі. Мұндай жағдайларда қолма-қол ақша айналысын басқаруды жетілдірудің бір тәсілі орталық банктің жекелеген функцияларды үшінші ұйымдарға ішінара немесе толық беруі, яғни аутсорсинг болып табылады.

Соңғы онжылдықта цифрландыру мен автоматтандырудың дамуымен қолма-қол ақша айналысында (қолма-қол ақшаны өңдеу технологияларында, қолма-қол ақшаны сақтауда және т.б.) айтарлықтай өзгерістер болды. Көптеген елдерде қолма-қол ақша айналысында жаңа қатысушылар – қолма-қол ақшаны сақтауда, тасымалдауда және өңдеуде маманданатын компаниялар⁹ (бұдан әрі-CIT, cash in transit) маңызды рөл атқара бастады. Қолма-қол ақша айналысын ұйымдастыру және реттеу моделін құру егжей-тегжейлері әрбір жеке ел үшін іске асырылған стратегияға және орталық банк пен қолма-қол ақша айналысына қатысушылардың өзара әрекеттесуіне байланысты ерекшеленеді. Currency Research¹⁰

⁹ Қолма-қол ақшаны өңдеу қолма-қол ақшаны қайта есептеуді, сұрыптауды, сөндіруді, төлнұсқалығы мен төлемділігін тексеруді, буып-түюді және жоюды қамтиды.

¹⁰ Currency Research (CR) – дүниежүзілік қолма-қол ақша туралы білім ресурсы болып табылатын халықаралық ұйым. CR қолма-қол ақша саласында 250 жылдан астам тәжірибесі бар және мемлекеттік және коммерциялық құрылымдардың мүдделері үшін кәсіби кеңестер мен зерттеулер ұсынады.

компаниясының әдістемесіне сәйкес қолма-қол ақша айналысы модельдерінің үш негізгі түрі бар - орталықтандырылған, ішінара орталықсыздандырылған және орталықсыздандырылған [10].

Орталық банктердің қолма-қол ақша айналысын қатаң орталықтандырудан орталықсыздандырылған модельді пайдалануға біртіндеп көшуі қолма-қол ақша айналысын оңтайландырудағы жалпы үрдіс болып табылады, бұл орталық банктердің функцияларды коммерциялық секторға беру арқылы ақша айналысының ағымдағы цикліне қатысу дәрежесін төмендету арқылы шығындарын азайтуға деген ұмтылысын көрсетеді [11]. Оның артықшылығы – қолма-қол ақша ағындарын нақты ұйымдастыру, банкноттарды өңдеу жылдамдығын арттыру, сондай-ақ жоғары экономикалық тиімділік. Алайда, бұл модельде контрагенттердің сенімділігіне байланысты белгілі бір қатерлер бар.

Бұл жұмыс қолма-қол ақша айналысының шетелдік модельдерін зерттеуге және Қазақстандағы қолма-қол ақша айналысының ағымдағы моделін өзгертуге алғышарттардың болуын айқындауға арналған. Қолма-қол ақша айналысын ұйымдастыру мәселелері бойынша шетелдік зерттеушілердің, сарапшылардың ғылыми еңбектері мен практикалық жұмыстары жұмыстың теориялық және әдіснамалық негізі болды.

1. Әдіснамалық зерттеулер

Currency Research компаниясының әдістемесіне сәйкес қолма-қол ақша айналысы модельдерінің үш негізгі түрі бар – орталықтандырылған, ішінара орталықсыздандырылған және орталықсыздандырылған, оларға сәйкес қолма-қол ақша айналысының негізгі қатысушыларының функциялары орталық банктің өз функцияларын беру дәрежесіне байланысты ерекшеленеді (1-таблица).

1-таблица

Орталық банктің қолма-қол ақша айналысына қатысушының негізгі модельдері

	Ақша белгілерін дайындаушылар	Орталық банк	Екінші деңгейдегі банктер	СІТ	Сауда ұйымдары
<i>Классикалық/орталықтандырылған модель</i>					
Қолма-қол ақшаны өндіру	×	*			
Қолма-қол ақшаны сақтау және бөлу		×			
Қолма-қол ақшаны өңдеу		×			
Қолма-қол ақшаны жою		×			
<i>Ішінара орталықсыздандырылған модель</i>					
Қолма-қол ақшаны өндіру	×	*			
Қолма-қол ақшаны сақтау және бөлу		*	*	*	
Қолма-қол ақшаны өңдеу		*	*	*	*

Қолма-қол ақшаны жою		*			
Орталықсыздандырылған модель					
Қолма-қол ақшаны өндіру	×				
Қолма-қол ақшаны сақтау және бөлу		*	*	×	
Қолма-қол ақшаны өңдеу		*	*	×	*
Қолма-қол ақшаны жою			×		

× негізгі функция

* қосалқы функция

Дереккөзі: автор дереккөз негізінде құраған [10].

Таблицада әр модель үшін серіктестердің қайсысы орталық банкке тән негізгі функцияларды орындауға жауапты екендігі көрсетілген.

Орталықтандырылған (классикалық) модельде орталық банк қолма-қол ақша айналысын толық бақылауды жүзеге асырады. Орталық банк өндіріс сәтінен бастап қолма-қол ақша жойылғанға дейін жауапты болады.

Бұл ретте жоғарыда көрсетілген үш модельде қолма-қол ақша өндіру ақша белгілерін дайындаушылардың, атап айтқанда мемлекеттік немесе жеке банкнот фабрикалары мен монета сарайларының негізгі функциясы болып табылатынын атап өту қажет.

Ішінара орталықсыздандырылған модель реинжиниринг процесін бастаған және қолма-қол ақшаны сақтау, бөлу және өңдеу функцияларының бір бөлігін коммерциялық секторға: екінші деңгейдегі банктерге немесе қолма-қол ақшаны бөлу, өңдеу және сақтау үшін арнайы құрылған ұйымдарға берген орталық банктерге жатады. Орталық банк жекелеген бағыттар бойынша қолма-қол ақша айналысын басқаруға ішінара бақылауды сақтайды. Қазіргі уақытта орталықсыздандырудың әртүрлі дәрежесі бар әлемнің көптеген елдері осы модельді қолданады. Орталықсыздандыру дәрежесі қолма-қол ақшаны бөлу, өңдеу және сақтау үшін құрылған бөгде ұйымдардың болуына, орталық банктің саясаты мен стратегиясына, шығындар мен қауіпсіздік мәселелеріне байланысты өзгереді.

Орталықсыздандырылған модельде орталық банк қолма-қол ақша айналысын ұйымдастыру жөніндегі функциялардың негізгі бөлігін аутсорсингке береді және қолма-қол ақшаны сақтау, бөлу және өңдеу жөніндегі қосалқы функцияны қалдырады. Коммерциялық сектор орталық банктің белгіленген стандарттарына сәйкес қолма-қол ақшаны өңдейді, сондай-ақ орталық банктің қолма-қол ақшасын сенімгерлік сақтауға қабылдайды. Сенімгерлік сақтау орталық банкке тиесілі қолма-қол ақшаны екінші деңгейдегі банктердің немесе СІТ-компаниялардың қоймаларында сақтауды көздейді. Сақтаудың осы түрінің негізгі артықшылығы қолма-қол ақша айналысының ірі қатысушылары үшін қолма-қол ақшаның қолжетімділігі, ал айналыстағы банкноттар сапасының салыстырмалы түрде нашарлауы кемшілігі болып табылады [12]. Ұлыбритания мен Австралия мұндай ынтымақтастықтың ең алғашқы үлгілері болып табылады, олар 1990-шы жылдардың басынан бастап орталықсыздандырудың жоғары деңгейіне ие болған, ал банкноттарды өңдеу жауапкершілігін коммерциялық секторға берген. Осы модельге сәйкес қолма-қол ақшаны жоюды екінші деңгейдегі банктер жүзеге асырады (мысалы, Норвегияда), алайда орталық

банктердің көпшілігі толық аутсорсингке бармайды, атап айтқанда, қолма-қол ақшаны жою функциясын сақтайды.

1982 жылы Англия Банкі сенімгерлік сақтау жүйесін енгізді, ол 2001 жылы орталық банктің қатаң бақылауымен ерекшеленетін NCS (Note Circulation Scheme) деп аталатын схемаға айналды. Сондай-ақ, NCS банкноттарды бөлу мен өңдеуді реттейді. Қазіргі уақытта National Westminster Bank, Пошта (Post Office) және екі СІТ-компаниялары (G4S Cash Solutions, VAULTEX UK) NCS қатысушылары болып табылады. Vaultex UK 2007 жылы HSBC және Barclays банктерінің бірлескен кәсіпорны ретінде құрылды. Сол сияқты NCS мүшелері басқа қатысушылардың қоймаларынан банкноттарды ала алады [13].

Currency Research қолма-қол ақша айналысының орталықсыздандырылған модельдерін енгізу бойынша 11 елде зерттеу жүргізді және елдер бөлінісінде қолма-қол ақша айналысы моделінің реинжинирингіне дейінгі және кейінгі көрсеткіштерін жариялады (2-таблица). Орталық банктердің негізгі функцияларына ден қоюға ұмтылысы көптеген орталық банктерде қолма-қол ақша айналысының реинжинирингі үшін негізгі басты факторы болды [10].

2-таблица

**Елдер бөлінісінде қолма-қол ақша айналысы моделінің
реинжинирингке дейінгі және кейінгі көрсеткіштер**

p/c №	Ел	ОБ кассалық орталықтағы саны		ОБ банкноттарын өңдеуге арналған машиналар саны		Қолма-қол ақшамен жұмыс істеуге арналған ОБ операциялық штат саны		ОБ банкноттарын өңдеу %		Банкноттарды ОБ-ға қайтару жылдамдығы (жылына)		Жалған банкноттардың саны (млн. банкнотқа)	
1	Нидерланды	10	1	8	6	150	100	100%	25%	3	1	(-)	(-)
2	Жаңа Зеландия	3	1	7	1	75	6	80%	30%	8	0.3	11.5	3.5
3	Норвегия	10	1	12	1	390	18	(-)	95%	5.3	0.5	35	2
4	ОАР	7	6	21	12	(-)	(-)	100%	35%	(-)	(-)	(-)	(-)
5	Швеция	14	2	(-)	4	(-)	15	100%	0%	(-)	(-)	(-)	3
6	Тайланд	87	10	51	24	(-)	-30%	100%	0%	(-)	(-)	төмен дейін және кейін	
7	Ұлыбритания	7	2	10	3	(-)	66	100%	5%	(-)	1	(-)	(-)
8	Австралия	7	2	21	4	36	17	100%	0%	5	0.08	(-)	(-)
9	Австрия	8	1	21	1	42	2	100%	10%	3-4	1-2	2.2	3.7
10	Малайзия	12	6	16	0	883	218	100%	10%	(-)	1	(-)	(-)

Ескертпе: автор дереккөз негізінде құраған [8].

Көптеген елдерде қолма-қол ақша айналысы моделінің реинжинирингі қолма-қол ақша айналысына қатысушылар функциясының өзгеруіне (орталық банк банкноттарды шығаруға және жоюға жауапты болады, ал қолма-қол ақшаны өңдеуді және сақтауды коммерциялық касса орталықтары жүзеге асырады), орталық банктің филиалдық желісінің қысқаруына және соның салдарынан орталық банктің персоналы мен кассалық техникасының қысқаруына алып келді.

Шет елдердің тәжірибесі көрсетіп отырғандай, бұл модельдің негізгі кемшілігі айналыстағы қолма-қол ақшаның жай-күйінің нашарлауы болып табылады. Қолма-қол ақшаның сапасын бақылау мақсатында орталық банктер ықпал ету мен көтермелеудің тиісті

шараларымен банкноттардың сапасын бағалаудың әртүрлі әдістерін (коммерциялық сектордың банкноттарды сұрыптау сапасын жүйелі түрде тексеруі, банкноттарды сұрыптаушыларды калибрлеу үшін банкноттардың үлгілерін беру, халыққа сауалнама жүргізу және т.б.) енгізеді [10].

2. Қазақстан Республикасының қолма-қол ақша айналысының ағымдағы моделі

Currency Research әдістемесіне сәйкес Қазақстан Республикасының қолма-қол ақша айналысының ағымдағы моделі орталықтандырылған модельге жатады, онда Ұлттық Банк банкноттар мен монеталарды дайындауды жоспарлау сәтінен бастап оларды жойғанға дейін елдегі қолма-қол ақшаны басқару үшін, сондай-ақ экономиканы талап етілетін номиналдардың қолма-қол ақшамен уақтылы қамтамасыз ету үшін толық жауапты болады.

Шет елдердің тәжірибесі негізінде және Қазақстан Республикасындағы қолма-қол ақша айналысының ерекшелігін ескере отырып (халық санының салыстырмалы түрде жоғары болмауы; елдің үлкен аумағы; айналыстағы қолма-қол ақшаның өсуі; орталық банктің қолма-қол ақша айналысын басқаруға тартылуының жоғары болуы) Қазақстан Республикасының қолма-қол ақша айналысына қатысушылардың басым мақсаттары айқындалды. Модельдің төменде көрсетілген мақсаттарға сәйкестігі елдің тиімді қолма-қол ақша айналысы үшін негіз болып табылады (3-таблица).

Қазіргі уақытта екінші деңгейдегі банктер қолма-қол ақшаны өңдеу және сақтау жөніндегі функцияларды болашақта коммерциялық касса орталықтарын құру үшін үлгі бола алатын инкассаторлық ұйымдарға аутсорсингке беруге мүдделі. Сонымен бірге, Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық базасы¹¹ инкассаторлық ұйымдарға банкноттарды, монеталарды және құндылықтарды қайта есептеу, сұрыптау, орау, сақтау жөніндегі қызметті жүзеге асыруға рұқсат береді.

Осылайша, екінші деңгейдегі банктердің қолма-қол ақшамен жекелеген функциялар аутсорсингі Қазақстан Республикасының қолма-қол ақша айналысын орталықсыздандырудың бастауы болуы мүмкін, ол болашақта Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің қолма-қол ақша айналысы жөніндегі функциялардың бір бөлігінің аутсорсингіне негіз болады.

3-таблица

Қолма-қол ақша айналымына қатысушылардың басым мақсаттары

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі	Екінші деңгейдегі банктер	Инкассаторлық компаниялар	Клиенттер (халық)
1) Экономика субъектілерін ұлттық валюта банкноттары мен монеталарының барлық номиналдарымен уақтылы және үздіксіз қамтамасыз ету 2) банкноттар сапасының жоғары деңгейін қамтамасыз ету:	1) пайда табу: • шығындарды азайту; • операциялардың тиімділігін арттыру; • операцияларды автоматтандыру 2) қолма-қол ақшамен қамтамасыз ету: • қолма-қол ақшаға деген әдеттегі және жоғары	1) пайда табу: • шығындарды азайту; • операциялардың тиімділігін арттыру; • операцияларды автоматтандыру. 2) қолма-қол ақшаның сақталуын	1) қолма-қол ақшаны тұрақты және барлық жерде алу және пайдалану мүмкіндігі; 2) қолма-қол ақшамен операциялар бойынша қызмет көрсету үшін төмен комиссия; 3) кассалық қызмет көрсету кезіндегі жеке

¹¹ «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы № 2444 Заңының 30-бабының 7-1-тармағына сәйкес

• ұлттық валютаға деген сенімді арттыру; • жалған ақша жасаушылыққа қарсы тұру; • қолма-қол ақша өңдеу процесін автоматтандыру тиімділігін арттыру 3) қолма-қол ақшаның сақталуын қамтамасыз ету (сақтау, тасымалдау, беру/қабылдау, өңдеу, жою) 4) тиімділік: • операцияларды орындау жылдамдығы; • операциялар бойынша шығындарды төмендету; • операцияларды автоматтандыру	сұранысты қанағаттандыру (маусымдылық, мереке күндері, дағдарыс жағдайлары) • бәсекелестік артықшылықтар • жаңа клиенттерді тарту 3) қолма-қол ақшаның сақталуын қамтамасыз ету (сақтау, тасымалдау, беру/қабылдау, өңдеу) 4) банкноттар сапасының жоғары деңгейін қамтамасыз ету 5) қолма-қол ақшаны пайдалануға байланысты дәстүрлі банк қызметтерін қолма-қол ақшасыз төлемдерді пайдалана отырып, жаңа цифрлық форматқа аудару.	қамтамасыз ету (сақтау, тасымалдау).	қауіпсіздік; 4) қолма-қол ақшаның сапасы.
• аса маңызды • маңызды			

Ескертпе: автор Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі мен Германия Федералдық Банкі мамандарының сараптамалық бағалауының негізінде жасаған.

3. Қорытынды

Көптеген шетелдік орталық банктерде қолма-қол ақша айналысын реинжинирингтің негізгі факторлары:

- орталық банктің қолма-қол ақша айналысы саласындағы негізгі функцияларын қайта қарау;
- қолма-қол ақша айналысын ұйымдастырумен байланысты шығыстардың төмендеуі;
- орталық банктің негізгі операцияларына назар аудару;
- қолма-қол ақшаны өңдеуді автоматтандыру;
- технологиялық жабдықты ауыстыру/жаңғырту қажеттілігі;
- қолма-қол ақшаны жеткізу қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- қолма-қол ақша айналысының циклін оңтайландыру болды.

Жалпы, жүргізілген зерттеу қорытындысы бойынша Currency Research компаниясының өкілдері мынадай қорытындыға келді. Әр түрлі даму деңгейлерін, географиялық жағдайларды және әр түрлі елдердің әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктерін ескере отырып, барлығына бірдей, ерекше және қолайлы шешім табу мүмкін емес: әр елде қолма-қол ақша айналысының модельдері әр түрлі болады, ал қайта құру және даму процесі итеративті, қайталанатын болады, бұл процесс тұрақты және үздіксіз басқарылуы керек [10].

Бүгінгі күні Қазақстан Республикасының қолма-қол ақша айналысына қатысушылар тарапынан аутсорсингке және коммерциялық касса орталықтарын құруға қызығушылық байқалуда. Бұл ретте Қазақстан Республикасының заңнамалық базасы және Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің инкассаторлық қызмет бөлігіндегі нормативтік құқықтық

базасы қолма-қол ақша айналысын ұйымдастыру жөніндегі функциялардың бір бөлігін инкассаторлық компанияларға беру мүмкіндігін көздейді.

Ұзақ мерзімді перспективада, халықаралық практика үлгісі бойынша Қазақстан Республикасындағы қолма-қол ақша айналысы орталықсыздандырылған модельге көшуі мүмкін. Жеткізу тізбегін бірінші кезекте оңтайландыру және қолма-қол ақша айналысының ағымдағы моделін жетілдіру тиісті технологиялық инфрақұрылымды енгізуді (қолма-қол ақшамен орамдарды автоматты сәйкестендіру, жеткізу процесіне қатысушылар арасында деректермен электрондық өзара алмасу, банкноттарды машинамен сұрыптаудың бірыңғай өлшемдері және т.б.) көздейді.

Осылайша, ұзақ мерзімді перспективада қолма-қол ақша айналысы моделін реинжинирингтеу үшін алғышарттар бар, ол Ұлттық Банктің қолма-қол ақша айналысына қатысу жөніндегі функцияларын өзгерте алады. Алайда, қолма-қол ақша айналысының іске асырылатын моделіне қарамастан, Ұлттық Банк қолма-қол ақшаны дайындаудан бастап оны жоюға дейін негізгі жауаптылықта болады, сондай-ақ айналыстағы қолма-қол ақшаның жоғары сапасын қамтамасыз ету және жалған ақша жасауға қарсы іс-қимыл жасау мақсатында бақылау-қадағалау функциясын жүзеге асырады.

Әдебиет тізімі:

1. Auer, R., Cornelli, G., & Frost, J. (2020, April 3). Covid-19, cash, and the future of payments (Publication).
2. COVID-19 and the Ups and Downs of Cash Demand (Rep.). (2020, June). _
3. The Impact of COVID-19 on Cash and Payments: A Confused Picture (Rep.). (2020, April). <https://currencyaffairs.org/download/covid-19/Currency-News-The-Impact-of-Covid-19-on-Cash-Pmnts.-Expert-views-from-the-front-line-part-1.pdf>.
4. Macklem, T. (2020, June 16). Opening Statement by Tiff Macklem Governor of the Bank of Canada Appearance before the House of Commons (Opening Statement). <https://currencyaffairs.org/download/covid-19/Governor-Bank-of-Canada-Covid-Currency.pdf>.
5. European Central Bank. (2020, April 28). Beyond monetary policy – protecting the continuity and safety of payments during the coronavirus crisis. <https://www.ecb.europa.eu/press/blog/date/2020/html/ecb.blog200428~328d7ca065.en.html>.
6. Protecting Cash, Safeguarding the Public Against COVID-19 – Part 1 (Rep.). (2020, May). <https://currencyaffairs.org/download/covid-19/Currency-News-Covid-19-Supplement-Part-1.pdf>.
7. Central Bank Survey (May 2020) (Rep.). (2020, May). https://currencyaffairs.org/download/covid-19/BIN_DScholz_Webinar-Currency-Research-result-of-Central-Bank-survey.pdf.
8. SIX, Future of Money, 2019. <https://www.six-group.com/en/company/innovation/research-reports/picture-of-the-future-money.html>.
9. If crisis or war comes, Important information for the population of Sweden, 2018. <https://www.dinsakerhet.se/siteassets/dinsakerhet.se/broschyren-om-krisen-eller-kriget-kommer/om-krisen-eller-kriget-kommer---engelska-2.pdf>.
10. Currency Research. Re-engineering currency circulation: An international study of cash handling models, 2015.
11. Ионов В.М. Реорганизация наличного денежного обращения: международный опыт, 2014, стр. 39-43.

12. Титов Р. Аутсорсинг функций центрального банка в сфере наличного денежного обращения, Национальный банк Республики Беларусь, 2014.
13. <https://www.bankofengland.co.uk/banknotes/note-circulation-scheme#>.
14. Europe Cash Cycle Seminar, Special report, 2019.
15. European Payments Council. Improving the efficiency of the handling of cash - Cash Cycle Models, 2013.
16. European Payments Council. Improving the Efficiency of the Handling of Cash – Recirculation Paper, 2019.
17. G+D Currency Technology, Dividing up the Cash Cycle Cake, 2020.